

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

David Kraševc

**Od govorništva do retorike –
razvoj prepričevalnega govora od Homerja do Aristotela**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

David Kraševc

Mentor: doc. dr. Andrej Škerlep

**Od govorništva do retorike –
razvoj prepričevalnega govora od Homerja do Aristotela**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

παντες ανθρωποι τον ειδεναι ορεγονται φυσει

Tamari, Tanji in Pikiju – za pomoč, podporo in ljubezen

Od govorništva do retorike – razvoj prepričevalnega govora od Homerja do Aristotela

Retorika oziroma teorija govorništva se je razvila v antični Grčiji, k njenemu nastanku in razvoju pa so prispevali številni dejavniki. Osnovo za njen razvoj predstavlja govorništvo, ki je prisotno že v zgodnji starogrški poeziji, predvsem pri Homerju, pomembno vlogo pa je imela tudi uvedba pisave oziroma prehod iz oralne kulture v kulturo pismenosti, ki je omogočila primerjanje in analizo besedil. S prihodom demokracije in razvojem demokratičnih institucij se je odprl tudi prostor za uporabo govorništva na različnih področjih javnega življenja, obvladovanje prepričljivega govora pa je postalo nujno za pridobitev vpliva in oblasti. Zato se je povečala potreba po retoričnem znanju, pojavili so se tudi prvi retorični priročniki, ki so poskušali sistematizirati obstoječe znanje. V času med 6. in 4. stoletjem pr. n. št. je prišlo tudi do intelektualne revolucije, ki je na retoriko vplivala v dveh stopnjah: najprej z delovanjem sofistov, ki so preučevali delovanje jezika in prepričevalnega govora ter s tem pripomogli k novim spoznanjem in popularizaciji retorike, ter pozneje še v konfliktu s predstavniki filozofije, predvsem z deli Platona, ki je pokazal na njene pomanjkljivosti ter postavil etične okvire za njeno uporabo, in Aristotela, ki jo je definiral, znanstveno opisal, povezal z logiko in drugimi disciplinami ter tako sistematiziral.

Ključne besede: *prepričevalni govor, govorništvo, retorika, antična demokracija, antična filozofija.*

From oratory to rhetoric - the development of persuasive speech from Homer to Aristotle

The emergence of rhetoric or theory of oratory as it evolved in ancient Greece is due to several factors. Basis for its formation is oratory, which has been present in the ancient Greek poetry, especially in Homer, but an important role was also played by the introduction of writing or the transition from oral culture to a culture of literacy, which allowed for analysis of texts. The advent of democracy has opened new space for the use of rhetoric in different areas of public life, where managing a persuasive speech became necessary to obtain influence and power. Therefore the need for rhetorical knowledge was increasing and first rhetorical manuals emerged. In the period between the 6th and 4th century BC there was also an intellectual revolution that effected and shaped rhetoric. First, through the works of the Sophists, who have studied the functions of language and persuasive speech, thereby contributing to the new findings and popularisation of rhetoric. Later, in conflict with the representatives of philosophy, especially Plato, who criticized rhetoric for its shortcomings and defined ethical frameworks for its use, and Aristotle, who systematized rhetoric by scientifically defining and describing it and linking it with logic, and other disciplines.

Key words: *persuasive speech, oratory, rhetoric, ancient democracy, ancient philosophy.*

KAZALO

1 UVOD	7
2 OSNOVE ZA RAZVOJ RETORIKE	10
2.1 Oralna tradicija: razvitost jezika in moč govornjene besede pri starih Grkih	10
2.1.1 <i>Poezija in elokventnost</i>	11
2.1.2 <i>Zavest ustnega izročila in govorništvo</i>	13
2.2 Prepričevalni govor v grški antični poeziji	14
2.2.1 <i>Iliada in Odiseja – Homer prvi retorik?</i>	15
2.2.2 <i>Drugi pomembni primeri iz antične literature</i>	19
2.3 Reinvenčija pisave in nastanek proze.....	20
2.3.1 <i>Prehod iz oralne kulture v kulturo pismenosti</i>	21
2.3.2 <i>Nastanek proze</i>	22
2.3.3 <i>Učinki pisave na razvoj retorike</i>	23
3 RAZCVET GOVORNIŠTVA KOT POSLEDICA DRUŽBENIH SPREMEMB... 25	
3.1 Razvoj zgodnje politične ureditve in vzpostavitev demokracije.....	25
3.2 Skupščina in retorji – politično govorništvo	28
3.3 Sodišča in logografi – sodno govorništvo	31
3.4 Slavnostno govorništvo	35
3.5 Retorični priročniki – začetki oblikovanja retorične teorije.....	37
4 SOFISTI – PRVI UČITELJI RETORIKE	42
4.1 Sofistično gibanje v stari Grčiji.....	42
4.2 Racionalnost, jezik in logos pri sofistih	43
4.3 Sofisti – prvi učitelji retorike	45
4.4 Sofisti, pomembni za razvoj retorike	46
4.4.1 <i>Gorgija</i>	47
4.4.2 <i>Protagora</i>	49
4.4.3 <i>Izokrat</i>	51
5 RETORIKA IN FILOZOFIJA	55
5.1 Filozofska retorika.....	55
5.2. Platon – filozofija proti retoriki	56
5.2.1 <i>Dialog "Gorgija" ali obsodba sofistične retorike</i>	59

5.2.2 Dialog "Fajdros" in možnost legitimne retorike	62
5.3 Aristotel	64
5.3.1 Vsebina Aristotelove "Retorike"	66
5.3.2 Legitimacija retorike kot veščine	72
6 SKLEP	75
7 LITERATURA	78

1 Uvod

Retorika je – kljub negativnemu prizvoku, ki ga nosi že od antike – ključnega pomena za delovanje demokracije, saj postavlja standarde za racionalno javno razpravo, ki bi morala biti edini pravi način za doseganje političnih odločitev. Danes sta poznavanje in razumevanje retorike še toliko pomembnejši, ker se v političnem in medijskem diskurzu od Amerike do Evrope – tudi Slovenija ni izjema – vse bolj uporablja pristop "anything goes", vse je dovoljeno izreči, pogosto brez vsakih posledic, da le ustreza (nepremišljenim) željam in potrebam določene publike oziroma družbene skupine, s čimer se krepi moč in vpliv tistih, ki so tak način pripravljeni uporabljati.

Javni diskurz, tudi tisti na najvišji ravni, izgublja tako svojo racionalno komponento kot etične standarde, v njem pa vse bolj prevladujejo nizkotni prijemi – laži, zavajanje in manipulacija. Tragičnost tega dejstva je še večja ob zavedanju, da se zgodovina ponavlja tudi v tem pogledu. Retorika je namreč v svojih začetkih, pred 2400 leti, zaradi možnosti zlorabe, ki jo je prinašalo obvladovanje prepričevalnega govora, že prestala dobro formulirano in tehtno kritiko, predvsem Platonovo, katere namen je bil zajeziti njene škodljive posledice in definirati etični način njene uporabe. Še več, pozneje jo je Aristotel povezal tudi z logiko, ki omogoča oblikovanje na razumu utemeljenih argumentov in njihovo presojanje, s tem pa konstruktivne javne razprave, bistvene za uspešno delovanje demokracije.

Zato je pomembno razumevanje poti, ki jo je opravila retorika v antiki, da bi sploh postala racionalno utemeljena teorija in ne le zbirka govorniških trikov, s katerimi se govorniki lahko prikupijo množici ali na hitro prepričajo pomanjkljivo obveščene državljane. Vedeti moramo, katere so prednosti in možnosti, ki jih retorika prinaša, pa tudi njene slabosti, da bi jih lažje prepoznali in ustrezno ukrepali.

Drugi razlog za izbiro te teme pa je v tem, da starogrško retoriko štejemo za prvi poskus teorije o komuniciranju in za prvi del teorije komunikacije, ki se je sicer oblikovala veliko pozneje. Pregled začetkov in najzgodnejšega razvoja retorike nam razkriva razloge za preučevanje človeške komunikacije, potrebe po sistematizaciji teh spoznanj in njihov vpliv na družbo ter s tem ponuja tudi uvid v formiranje poznejših teorij komuniciranja.

Retorika kot "umetnost prepričevanja z besedami" ali "umetnost javnega diskurza" se je razvila v Grčiji v 5. in 4. stoletju pr. n. št., osnova za njen razvoj pa se je oblikovala že nekaj stoletij pred tem. Najpomembnejši del tega obdobja za retoriko je približno sto let, med

letoma 450 pr. n. št. in 350 pr. n. št., od pojava prvih retoričnih priročnikov do izdaje Aristotelove *Retorike*. Kljub temu pa je raziskovalno obdobje treba zastaviti nekoliko širše, saj je za začetek in razvoj retorike kot teorije bistven pojav govorništva, ki ga ločujemo od retorike in ga pojmujeemo kot praktični del retorike, iz katerega so se postopoma razvila teoretična pravila. V zgodnjem obdobju razvoja še ne moremo govoriti o dejanski retoriki, zato bomo opisali pojav in učinke elokventnega oziroma prepričevalnega govora. Ta predstavlja esenco govorništva oziroma javnega nastopanja z namenom vplivanja ali prepričevanja poslušalcev kot spontan družbeni komunikacijski pojav, ki izhaja iz inherentne političnosti človeških skupnosti, torej interakcije, povezane z usmerjanjem, odločanjem in vodenjem, ter inherentne "retoričnosti" jezika oziroma možnosti uporabe jezika za doseg te interakcijskih ciljev.

Namen pričujoče naloge je predstaviti zgodovinski razvoj prepričevalnega komuniciranja in postopno oblikovanje retorične teorije, od govorništva, ki ga lahko zasledimo že v delih Homerja in anticipira razvoj poznejše teorije, do sistematizacije retorike v Aristotelovem delu. Zato bomo opisali dejavnike, ki so spodbudili njen začetek, okolje, v katerem se je razvila, in posameznike, ki so vplivali na njen razvoj. Pri tem nas bodo vodila naslednja vprašanja:

Iz česa se je razvila retorika? Kateri elementi so vplivali na njen pojav in razvoj? Kako je vzpostavitev demokracije vplivala na razvoj, uporabo in oblikovanje retorike? Kakšno vlogo je imela antična filozofija na oblikovanje retorike?

Teza diplomskega dela je, da se je retorika razvila iz govorništva, oblikovale pa so jo družbene potrebe, nastale z uvedbo demokracije, in filozofija, ki ji je postavila racionalno osnovo in etični okvir za njeno uporabo.

Osnova za njen razvoj je bila torej praksa, samo govorništvo, ki ga je bilo s ponovnim odkritjem pisave mogoče bolje preučevati, obenem pa je z uvedbo demokracije postajalo vse pomembnejši element v oblikovanju ter sprejemanju političnih in drugih odločitev. Z delovanjem demokratičnih institucij je namreč vse bolj naraščala moč, ki jo je prinašalo obvladovanje govora za namene prepričevanja, s tem pa sta rasla interes za odkrivanje in sistematizacijo retorike ter tudi kritičen odnos do njene uporabe, kjer je bistveno vlogo igrala filozofija. Ta je namreč argumentirano opozorila na njene slabosti, obenem pa jo je definirala, povezala z drugimi disciplinami in ji s tem zagotovila status samostojne veščine.

Diplomska naloga je razdeljena na štiri poglavja. V prvem poglavju bomo opisali, kako je govorništvo, ki je prisotno že v zgodnji starogrški poeziji, predvsem pri Homerju, nudilo

osnovo za razvoj retorike, in kakšen vpliv na njen razvoj sta imela uvedba pisave oziroma prehod iz oralne kulture v kulturo pismenosti.

V drugem poglavju bomo opisali politične in kulturne razmere v Grčiji v 6., 5. in 4. stoletju pr. n. št., kjer se je zaradi družbenih sprememb, ki jih je prinesla vzpostavitev demokracije, odprl prostor za uporabo govorništva na različnih področjih javnega življenja, predvsem v sodstvu in v političnih razpravah, s tem pa tudi za potrebo po retoričnem izobraževanju in oblikovanju retorične teorije.

V tretjem poglavju bomo predstavili sofistično gibanje, ki je zaživelo v Atenah v 5. in 4. stoletju pr. n. št. Opisali bomo tiste njegove predstavnike, ki so najbolj vplivali na razvoj in popularizacijo retorike, ter njihove prispevke k oblikovanju retorične teorije.

V četrtem poglavju bomo predstavili filozofsko retoriko. Najprej bomo opisali Platonovo kritiko retorike in njegov konflikt s sofistmi, v katerem je retorika igrala pomembno vlogo. V drugi polovici bomo predstavili Aristotelovo "Retoriko", ki je najpomembnejša sistematizacija retoričnega znanja v antiki in ostaja do danes temeljno delo retorične teorije.

2 Osnove za razvoj retorike

2.1 Oralna tradicija v antični Grčiji: razvitost jezika in moč govorjene besede

O starogrškem odnosu do jezika, o očaranosti z besedo in možnostmi, ki jih ponuja verbalno izražanje, nam pričajo številni govori v Iliadi in Odiseji, lirične pesnitve arhaičnih pesnikov, filozofski zapisi, govorniške vaje sofistov, verzi tragedov in jezikovne spretnosti komediografov. Čeprav so se ta dela do današnjega časa ohranila zato, ker so bila zapisana, pa je starogrška družba stoletja dolgo *temeljila na oralni komunikaciji*. Ta je oblikovala načine mišljenja in izražanja, ki so prek razvoja poezije in govorništva pripeljali do retorične kulture, ki je svoj vrh dosegla v drugi polovici 4. stoletja pr. n. št. (Johnstone 1996, 4–5).

V zgodnji antiki, v arhaični in prvem delu klasične dobe, sta bili sposobnosti branja in pisanja zelo redki, zato je bila govorjena beseda najpomembnejši medij prenosa informacij. Grki so poseben tip pisave sicer poznali že zgodaj. V poznem 2. tisočletju pr. n. št., v mikenski dobi, je bila celinska Grčija politično organizirana po sistemu velikih palač, ki so jim načelovali kralji, bazilevsi. Njihove palače so bili centri političnega, kulturnega in trgovskega dogajanja. V njih so za beleženje trgovskih transakcij, davščin in drugih dajatev uporabljali zlogovno pisavo, znano pod imenom linearna B pisava (Kennedy 2001, 30). Okrog leta 1200 pr. n. št. prišlo do velikega preseljevanja Grkov iz notranjosti proti Atiki. Politična ureditev mikenskega obdobja ni zdržala demografskih pritiskov. Palače so bile zapuščene, velik del celinskih Grkov se je začel premikati in naseljevati otoke ter vzhodno obalo današnje Turčije. Zaradi razpada starega političnega sistema in propada upravnih središč sta se izgubila tudi poznavanje in uporaba pisave. Sledilo je skoraj 500 let dolgo tako imenovano "temno obdobje" (ang. *dark ages*), iz katerega nimamo nikakršnih pisnih virov. Grška družba in kultura sta temeljili izključno na oralnem prenosu informacij. Kot poudarja Havelock (1963), pa tudi ohranitev te vrste pisave ne bi imela večjega vpliva na starogrško kulturo, saj pisava zaradi svoje specializiranosti ni bila primerna za vsakdanjo uporabo oziroma ne bi mogla služiti kot primerna tehnologija za prenašanje bistvenega kulturnega znanja.

Na velike družbene spremembe, ki so potekale od 12. stoletja pr. n. št. naprej, so se Grki odzvali na dva načina. Prvi je bilo ustanavljanje polis kot novega načina politične ureditve, drugi pa je bil razvoj "oralnega sloga" (ang. *oral style*), ki je služil kot glavni mehanizem za ohranjanje kulturne kontinuitete in identitete (Havelock 1963, 119). Naloga oralnega sloga pa ni bilo le prenašanje, temveč tudi ohranjanje informacij, prenašanje pridobljenega znanja med

generacijami, in zato je bilo treba razviti tako jezik kot način pomnjenja, "zapominjanja" – mnemonično metodo, ki bi vsebine, pomembne za medgeneracijski prenos, pomagala ohraniti kljub odsotnosti pisave. Grki so popolni nepismenosti navkljub uspeli razviti izredno sofisticiran jezik, za ohranjanje informacij pa so razvijali vse bolj dodelane načine kompozicije, s katero so "vzorčili", mapirali govor, kar je omogočilo, da so informacije ostale v spominu, da so bile zapomnljive (Havelock 1963, 7. pogl.).

2.1.1 Poezija in elokventnost¹

Poezija, ki je zaradi metrike omogočila boljše pomnjenje daljših besedil oziroma zgodb, je dobila izjemen pomen. Poetični govor je bil izjemno cenjen, pesniki oziroma pevci (*aoidos*) pa so bili najspretnjši govorci, saj so bili sposobni kodirati informacije na način, ki je omogočal pomnjenje, kar so dosegli z uporabo metrične sheme in drugimi pesniškimi mehanizmi. S svojo zmožnostjo prenašanja kulturno pomembnih informacij je zgodnja poezija postala nepogrešljiva v družbi, ki je temeljila na oralni tradiciji. "Poezija ni bila le 'literatura', temveč je postala politična in družbena nujnost" (Havelock 1963, 126).

Stari Grki so verjeli, da je pesniška spretnost božanskega izvora, dar, ki so ga Muze podarile ljudem. Vendar pa uporaba elokventnega govora ni pripadala le pesnikom, temveč je bil to del širšega fenomena. Spretno izrečen, elokventen govor je postal glavno vodilo, ki je spodbujalo k akciji in odločitvam. Božanski dar spretnega govorjenja pa so uporabljali tudi ljudje, ki niso bili pesniki.

Prve zapisane pesnitve Homerja in Hezioda opisujejo obdobje nepismenosti in načine, na katere je delovala starogrška družba pred ponovnim začetkom uporabe pisave. V njih je mogoče razbrati pomembnost spretnega, prepričljivega govora.

*Da, prikupnih darov ne dele bogovi, kot vidim,
vsem ljudem povprek: lepote, razuma, izraza!
Marsikdo utegne imeti le drobno, nezatno postavo,
bog pa je dal mu govora čar, na veselje slušalcem;
gleda zavzeto ga vse, ko gladko mu teče beseda,*

¹ Standardni prevod angleške besede "eloquent" v slovenščino je beseda "zgovoren", ki pa ni povsem primerna v kontekstu tega diplomskega dela. *Oxford dictionary* definira besedo "eloquent" kot "fluent or persuasive in speaking or writing", torej "tekoč ali prepričljiv, prepričevalen v govorjenju ali pisanju", zato bodo v tem pomenu besede "elokventen", "elokventnost", ipd. uporabljene tudi v nadaljevanju.

*skromna, mikavno zveneč, in moč se sveti pred zborom:
kakor bogu se mu klanjajo, kadar pokaže se v mestu (Homer 1951, 109).*

Sposobnost spretnega govorjenja je ob sposobnosti bojevanja veljala tudi za heroje in kralje. Odisejeva sposobnost govorjenja, na primer, se pogosto primerja s pesnikovo, čeprav je bil najbolj znan kot uspešen borec in kralj Itake. Sposobnost govorca se je merila po tem, kakšen učinek je imel njegov govor na občinstvo. Psihološki učinek govora na občinstvo je bil zelo podoben tako pri pevcu kot pri govorniku. Tudi elementi, ki sta jih uporabljala, so bili enaki. Močne podobe, prijetno zveneč, tekoč jezik, ponavljajoči vzorci, tudi rime in metrika so bili nujni za učinkovit nastop. Poslušalci so bili ujeti v tok besed, skozi katere se je razvijala zgodba ali argument. Pevci so s poetičnimi formulami oblikovali potek svojih pesnitev, govorniki pa so si pomagali s toposi oziroma izraznimi obrazci (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 20).

Odnos do govora, ki se je vzpostavil v arhaičnem obdobju, je imel pomembne posledice na delovanje skupnosti: "Politično moč je prinašal v roke tistih članov skupnosti, ki so bili bolj kultivirani v smislu oralne kulture. Večji doseg in vpliv na dogajanje so imela tista navodila in ukazi, ki so bili boljše, torej bolj poetično formulirani. Posledično je vodstvo skupnosti pripadalo tistim, ki so imeli boljši posluš in večjo spretnost ritmične formulacije" (Havelock 1963, 126).

O pravilnosti Havelockovih trditev, poleg Homerja, pričajo tudi Heziodova dela, v katerih se razkriva praktična pomembnost učinkovitega obvladovanja govora, prepričevalnega govora torej, saj opisuje rojstvo princev, torej kraljev, izbrancev bogov, ki jim Muze že v zibki "v usta polože sladko roso", da jim "medene besede tečejo iz ust" – zato lahko govorijo z veliko spretnostjo in gotovostjo, s tem darom pa so sposobni pomiriti spore med ljudmi in jih pravilno usmerjati. Poleg poezije je tudi elokventni govor božanski dar Muz človeštvu.

*Kogar s častjo ovenčajo hčere mogočnega Zeusa,
kogar ob rojstvu uzró v božanski kraljevski rodbini
jezik mu z roso prijetno oblijejo – temu besede
sladke iz ust drsijo kod med. In ljudstvo ga gleda,
kadar pravično ureja postave in pravde razsoja:
mož se ne ušteje, ne zmoti – s preudarno in modro besedo,
sprte pobota, prepir poravna in konča razprtijo.*

*Kralji razumni imajo od tod čudovito sposobnost
blagih besed, ki z njimi mirijo srdite meščane,
kadar na zboru možje tožarijo v lastno se škodo.
Kadar nastopi na trgu, prekaša vso množico zbrano:
kakor boga ga slavijo s spoštljivo prijetnim čaščenjem.
Vse to poklanjajo Muze ljudem v presveto darilo (Heziod 2009, 10).*

Iz pesnitve je razvidno, da Heziod celo *izenačuje dejavnost pesnikov in kraljev*. Tako eni kot drugi so prejemniki božanskega daru elokventnosti, ki jim zagotavlja moč prepričevanja ter zagotavlja mir in pravičnost med ljudmi (Walker 2005, 4–5). Takšno zamegljevanje razlik med pesniki in govorniki pod vprašaj postavlja običajno koncepcijo govora v predretoričnem obdobju. Kategorična delitev na poezijo in govorništvo, ki je osnova retorike, je namreč anahronistična (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 9).

2.1.2 Zavest ustnega izročila² in govorništvo

Zgodnje govorništvo je moralo imeti veliko značilnosti, ki so razvidne v oralni poeziji. Različni postopki so se učili s poslušanjem in ponavljanjem, prava moč pa je bila dosežena skozi navdih, ki je govorca nosil naprej brez zavestnega upoštevanja pravil. Med govorom je uporabljal predhodnike poznejših govorniških toposov – maksim, ki jih slišal v preteklosti, tradicionalnih primer ipd. – vse to na podoben način, kot je oralni pesnik uporabljal svoje mehanizme, in to brez zapiskov ali učenja besedila na pamet (Kennedy 1963, 5). Zato je bil tudi psihološki učinek govora na občinstvo zelo podoben pri pesniku in pri govorniku. Imel je iste elemente: močne podobe, stiliziran, tekoč jezik, ritmičnost, celo rime – in vse to je ostalo bistveni element učinkovitega diskurza. Ujeti v tok besed so poslušalci lahko le sledili razvijajoči se zgodbi ali argumentu. Poetične formule so gradile tok besed pesnika, toposi pa so na podoben način pomagali govorniku. Heksameter, uporabljen v kombinaciji s poznano zgodbo, narativo, je priskrbel trdno strukturo oralnemu pesniku, tako kot je izjemno dodelana krožna kompozicija predstavljala izhodišče za govore številnih govornikov v četrtem stoletju. Oralna tradicija in iz nje izhajajoča zavest ustnega izročila sta vplivali na pomembne procese in oblikovali institucije v antični Grčiji, prav tako pa sta vplivali na odnos do samega govora (Johnstone 1996, 4; Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 6).

² Angleški izraz "*oral consciousness*" prevajam kot "zavest ustnega izročila".

Ta zavest ni oblikovala le procesa kompozicije, temveč tudi aktivnosti in načine poslušanja, pomnjenja in razmišljanja. Dojemljivost za učinke spretnega, privzdignjenega ali poetičnega govora je bila velika. V *Hvalnici Heleni Gorgias* primerja učinek govora na dušo z učinkom drog na telo, s tem pa izraža tudi kulturno dejstvo tedanje družbe: "Govor je močan gospodar." Učinkovito govorjenje, oralna elokvenca, najprej v poeziji, pozneje pa v prozi, je bila zelo pomemben del javnega življenja, dotaknila se je tistih, ki so jo izkusili. V njej so uživali in sčasoma so postali sofisticirani konzumenti govora. "Elokvenca predretoričnega obdobja je ustvarila komunikacijske navade in okuse, ki so sčasoma omogočili razvoj retorične kulture v klasičnem obdobju, saj je oblikovala poslušalstvo, ki je bilo za to dojemljivo" (Johnstone 1996, 9).

2.2 Prepričevalni govor v grški antični poeziji

Čeprav posamične primere govorov in kulture govorništva srečamo tudi drugod po svetu, pri antičnih civilizacijah, ki so starejše od grške, na primer pri egipčanski, kitajski in indijski (Kennedy 1998, 4), pa večina avtorjev svoja dela o zgodovini retorike začne s klasično grško retoriko oziroma z antično grško kulturo, ki je s svojimi literarnimi deli postavila podlago za razvoj retorike. Dela, ki so bila napisana nekaj stoletij pred začetki oblikovanja retorične teorije, so namreč nudila primere, ki jih je bilo mogoče preučevati skozi prizmo analiziranja jezikovnih, stilističnih in strukturnih prvin prepričevalnega govora. "Retorika se ni razvijala zgolj kot samostojna disciplina, zavedanje o njej je še pred oblikovanjem retorične teorije vidno v literaturi; vse literarne zvrsti posegajo po njej ali pa uporabljajo retorične primere" (Hriberšek v Senegačnik 2001, 246).

Grška zgodnja antična literatura, predvsem poezija, je pomemben vir za preučevanje govorništva in poznejšega razvoja retorike iz dveh razlogov. Posredno nudi vpogled v stanje grške kulture in družbe, iz katerega lahko razberemo grški odnos do jezika, pomembnost govora in govorcev ter njihov vpliv na razvoj dogodkov. Po drugi strani pa so bila ta dela napisana nekaj stoletij pred začetki oblikovanja retorične teorije in so prvim teoretikom nudila primere, ki jih je bilo mogoče preučevati skozi prizmo analiziranja jezikovnih, stilističnih in strukturnih prvin prepričevalnega govora. Antični retoriki so namreč v teh delih odkrivali ideje, pravila in druge elemente, ki so jim služili kot primeri za razvoj retoričnih konceptov. "Ko so začeli s preučevanjem retorike v 5. stoletju pr. n. št., je bila večina vsebine le teoretizacija poznanih primerov iz literature. Tehnike retorične teorije so vidne v govorih

Homerjevih pesnitev do te mere, da so v pozni antiki odkrivali primere formalne retorike povsod pri Homerju" (Kennedy 1963, 35).

Najpomembnejši deli z daleč največjim vplivom sta Homerjevi Iliada in Odiseja, manjšo vlogo pa imajo t. i. homerske himne in Heziodova dela. Kennedy (1963, 39–40) je poiskal tudi druge primere v grški antični literaturi, ki vsebujejo posamezna retorična sredstva, primere in situacije, pomembne za poznejšo govorniško teorijo, a jih pri Homerju ni najti. Vsekakor pa so bila prav Homerjeva dela tista, ki so s svojim izdelanim jezikom in samo količino zapisanih govorov nudila največji del jezikovne podlage za oblikovanje retorike.

2.2.1 Iliada in Odiseja – Homer prvi retorik?

V evropskem kulturnem prostoru najdemo prve ohranjene, zapisane govore z izrazitimi retoričnimi prvini v Homerjevih delih Iliada in Odiseja, ki sta obenem tudi najstarejši deli evropske literature. Po splošno sprejeti domnevi sta epski pesnitvi nastali v 8. stoletju pr. n. št., natančneje med letoma 760 in 710 pr. n. št., opisujeta pa dogodke, ki segajo v 12. stoletje pr. n. št. Deli sta imeli izjemno velik vpliv na oblikovanje grške kulture in služita kot glavni vir preučevanja starogrške družbe v obdobju med 12. in 8. stoletjem pr. n. št., zelo pomembni pa sta bili za poznejši razvoj antične retorike, saj vsebujeta vzorce za prepričljivo govorjenje in pisanje, ki so jih posnemali povsod v grškem antičnem svetu. "Ker sta Homerjeva epa, potem ko so jo v 7. stoletju pr. n. št. zapisali, postala učbenika, iz katerih so se grški učenci učili brati in ki so ju Grki častili kot biblijo svoje kulture, je odnos Iliade do govora močno vplival na pojmovanje govornika v grško-rimskem svetu" (Kennedy 2001, 24). Eden od najpogosteje citiranih odlomkov pri avtorjih, ki pišejo o zgodovini retorike, je gotovo Fojniksov nagovor Ahilu, v katerem omenja, da mu je Ahilov oče naročil, naj iz njega naredi "močnega besednika in del junaških vršitelja", kar je po navadi interpretirano kot znak, da so že v Homerjevih časih poznali neke vrste govorniško ali celo retorično izobrazbo (Kennedy 1963, 36; Walker 2005, 14).

Predvsem Iliado lahko štejemo za dober prikaz razvitosti govorništva in pomembnosti govora, saj v njej, po oceni I. de Jonga, neposredni oziroma premi govor po številu verzov predstavlja kar 45 odstotkov celotne pesnitve (de Jong v Pernot 2005, 1). Govori v Iliadi so uporabljeni z namenom predstaviti glavne akterje in opisati dogajanje. Govori so sicer vedno predstavljeni kot spontani, nepripravljeni in le manjši del se približa pravi govorniški situaciji, večina se odvija v okolju, kjer bolj spominjajo na konverzacijo oziroma pogovor (Kennedy 1963, 38).

Celotno delo tematizira pomembnost *govora samega na sebi*, še posebej prepričevalnega govora, ki ima v Iliadi velik pomen, saj se, čeprav je "Iliada epsko delo o vojni, njeni akterji veliko več pogovarjajo kot bojujejo" (Roisman v Worthington 2007, 429). "S tem ko v Iliadi prepričevalni govor postane pomembna tema, delo anticipira razvoj formalne retorične teorije v petem stoletju in naprej" (prav tam).

Zaradi obsežne prisotnosti retoričnih prvin v Iliadi in Odiseji se je pri antičnih retoričnih teoretikih razvil nazor o "homerski retoriki", Homerja so namreč šteli za prvega, ki naj bi v svojih delih izkazal poznavanje retorike in posredno, s primeri, podajal pravila, ki so v poznejšem razvoju retorične teorije postala eksplicitna. Ta pogled na Homerja kot mojstra retorike je bil del bolj splošne ideje o Homerju kot začetniku vseh umetnosti (Pernot 2005, 5). Psevdo-Plutarh, pisec iz poznega 2. stoletja pr. n. št. v svojem *Eseju o življenju in poeziji Homerja* takole označuje pomembnost Homerja pri vzpostavitvi retorike: "Politični diskurz je funkcija retorične veščine, za katero se zdi, da jo je prvi obvladal Homer, saj, če je retorika sposobnost prepričljivega govorjenja, le kdo se je bolj kot Homer izkazal na tem področju?" (Psevdo-Plutarh v Ahern Knudsen 2014, 22).

Večina modernih avtorjev sicer opozarja pred napako antičnih komentatorjev, ki so v Homerju videli začetnika retorike, saj ni nikakršnih dokazov, da bi bila retorika v kakršnikoli teoretski obliki razvita že v njegovem času. Trdijo namreč, da je zaradi inherentne nagnjenosti jezika k retoričnosti (npr., Nietzsche je trdil, da je jezik retoričen sam po sebi) ter zaradi bogatosti in obsežnosti Homerjevih del v njih precej enostavno odkrivati retorične prvine. A kljub temu tudi nekateri moderni strokovnjaki, na primer Rachel Ahern Knudsen (2014, 20), s podrobnimi analizami dokazujejo, da Homerjeva dela predstavljajo "najzgodnejšo podobo retorike in vključujejo tako njeno prakso kot osnovo njene teorije". Homerjeva epa torej vidijo kot besedilo, ki že vsebuje sistematično konceptualizacijo retorike, čeprav ta ni eksplicitno nikjer omenjena.

Najpomembnejši avtorji del o antični retoriki (Cole 1995; Kennedy 2001; Pernot 2005) pa se s takimi razlagami ne strinjajo in opozarjajo na nevarnost interpretiranja Homerjevih del skozi prizmo poznejše retorične teorije. Za začetek lahko rečemo vsaj to, da epa, poleg odsotnosti nekaterih bistvenih elementov retoričnega diskurza, ne vsebujeta *kodificiranih form*, kakršne so se pojavile v poznejših delih govorniške teorije (Pernot 2005, 5). Med avtorji, ki preučujejo zgodovino govorništva in govorniške teorije, obstaja konsenz o izredni pomembnosti Homerjevih del za razvoj retorike, bolj nejasen pa je odgovor na vprašanje, kateri bistveni elementi poznejše govorniške teorije so v njih prisotni in do kolikšne mere. Najpomembnejši

je deveti spev Iliade, ki vsebuje zbirko najbolj razdelanih govorov in različnih postopkov, ki jih uporabljajo govorci, opisuje pa "odpravo, ki jo s privoljenjem vrhovnega poveljnika Agamemnona pošlje grška vojska k Ahilu, da bi ga poskusila prepričati, naj se vrne v boj, potem ko se je iz njega umaknil iz jeze nad ravnanjem, ki ga je bil deležen z Agamemnonove strani" (Kennedy 2001, 26). V devetem spevu zasledimo veliko elementov poznejše klasične retorične tradicije. Iz njega je razvidno, da so se številni prijemi, povezani z določitvijo in razporeditvijo snovi ter slogom, uporabljali že dolgo, preden so bili poimenovani in sistematizirani (Kennedy 2001, 29).

Govori, vsebovani v Iliadi in Odiseji, vsebujejo nekaj pomembnih prvin, ki jih je pozneje v svoji *Retoriki* navedel tudi Aristotel: razlikovanje govorniških slogov, uporaba etosa in patosa.

a) razlikovanje govorniških slogov

V Iliadi je na več mestih opisano, na kakšen način govorijo osebe in kakšen je vpliv njihovega govorjenja na druge.

*Kadar pa v zboru pred vsemi razgrinjala svoje sta misli,
tekla živó Meneláu iz ust je gladkà govoric;
skopa sicer, a razumna, ker mož je bil redkobeseden,
nikdar zabredel ni vstran, dasiravno je mlajši po letih,
z druge plati pa, ko vstal je na nóge lokávi Odisej,
stal je togó kot kip, z očmi uprtimi ób tla;
z žezlom ni ganil nazaj ne naprej; mirnó ga je držal
predse navpik kakor mož, ki v zadregi lovi se za misel;
človek bi rekel, češ pusta čmerika, brez iskre dovtipa.
Toda ko sprožil je glas, da močán je vrel mu iz prsi,
silno ko snežni vihar je vršala zgovorna beseda (Homer 1950, 85–86).*

Te razlike med slogi govornikov v Iliadi so zaznali in opisali že v antiki, ko so poskušali definirati različne slogovne kategorije. Avtorji, na primer Aulus Gellius, najpogosteje navajajo tri imena – Odiseja, Nestorja in Menelaja – ki posebej imajo tri različne slogove: Odisej, najspretnjši govornik, čigar "beseda je vršala silno kot snežni vihar", tradicionalno posebej veliki slog, Nestor s svojim "kot med sladkim govorjenjem" predstavlja srednji slog, Menelajev "tekoči, a redkobesedni" način govorjenja pa preprosti slog (Aulus Gellius v Ahern Knudsen 2014, 24).

b) uporaba etosa

Kot bomo videli v zadnjem poglavju, je Aristotel v svoji *Retoriki* razdelil dokaze na dve skupini: *atehnične*, kot so materialni dokazi in pričevanja, ter *entehnične*, ki izhajajo iz govornikove moči in se delijo v tri skupine: etos, patos in logos oziroma logični argument. Od teh treh sta predvsem prva dva značilna za Homerja. V Iliadi se govorniki pogosto sklicujejo na svojo avtoriteto, karakter oziroma *etos* – podoba, ki jo o sebi samem skozi govor podaja govorec za prepričevalni učinek.

*Njemu odvrne na to gospod in vladar Agamemnon:
Kar odpetaj, če te žene srcé! Če nočeš ostati,
jaz ne prosim te zase, da veš, so še drugi pri meni:
ti bodo imeli me v čisljih, posebno pa Zeus svetovalec.
/.../
Sam bom v šotor prišel po delež si tvoj, da sprevidiš,
koliko več sem kot ti, in še drug se nemara premisli,
meriti kdaj se z menoj in šteti se meni vrstnika (Homer 1950, 43–44).*

Takšni primeri so pri Homerju pogosti. "Govorniki se močno naslanjajo na osebno avtoriteto in vtis, ki ga ustvarjajo, kot to počne Agamemnon v svojem pogovoru z Ahilom v prvi knjigi. Prav tako Atena okrepi pojavnost in karizmo Telemaha v Odiseji, da bi s tem uravnotežila njegovo mladostnost. Poznejši retoriki niso pozabili, kako pomembna je teža karakterja pri prepričevanju" (Kennedy 1963, 9).

c) uporaba patosa

Pri Homerju je pogosta tudi uporaba patosa oziroma tistega vidika govora, kjer se govornik naslavlja na čustveno plat in poskuša vplivati na senzibilnost občinstva. Kennedy (1963, 37) kot primer podaja Odisejevo prepričevanje Ahila, naj ostane pri obleganju Troje, in še posebej Priamovo prošnjo, v kateri Ahila naproša, naj mu vrne truplo ubitega Hektorja.

*Svojega ôča se spomni, bogovom enaki Ahiles,
mojih nekako je let, na pragu pogubne starosti:
morda i njega doma sosedje pesté, okrog bivajoči,
on pa nima nikogar, da brani ga zla in nesreče:
vendar vsaj êno ima, ko sliši, da ti si mu živ še:
v srcu veselo zavest in vse dni upanje živo,
češ da videl bo sina, ko vrne nekoč se iz troje.*

Jaz pa nesrečen sem ves: zaródil najboljše sinove

v širni sem Troji, a glej, ostal mi živ ni nobeden (Homer 1950, 464).

Navkljub številnim retoričnim prvinam pa v Homerjevih delih ni pomembnih elementov, ki so pozneje postali del retoričnega kanona. Kennedy (1963, 36) zapiše, da je logični argument najšibkeje zastopan: "Govorništvo pri Homerju je najšibkejše pri uporabi logičnega argumenta. Približki logičnemu dokazovanju v Iliadi so manjši deli, na primer Ahilov 'dokaz', da bi mu moralo biti dovoljeno, da obdrži Brizeido, saj so zaradi ljubezni Menelaja do njegove žene začeli celotno vojno z namenom, da mu jo vrnejo. Prepričevanje je, skratka, izvedeno iz atehničnih dokazov, kot jih je poimenoval Aristotel, torej tako, da se nanaša na neposredne dokaze, ki jih ne iznajde govorec."

V Iliadi in Odiseji ne zasledimo zavesti o različnih vrstah govorništva (Kennedy 2001, 25), prav tako je eden od značilnih elementov grškega govorništva, ki ga ni najti pri Homerju, tudi tako imenovani "argument iz verjetnosti" – "najmočnejše orožje atiškega govorništva", (Kennedy 1963, 39), ki ga bomo podrobneje opisali v poglavju o retoričnih priročnikih. Ta se je v grški literaturi prvič pojavil nekoliko za Homerjem, v homerski *Himni na Hermesa*, pri opisu spora med Hermesom in Apolonom, ki ga lahko razumemo kot približek tedanjih sodnih sporov. Himna, posvečena grškemu bogu Hermesu, opisuje, kako Hermes prepričuje Apolona, da ni verjetno, da bi mu Hermes kot en dan star otrok že lahko ukradel živino, saj otroci in tatovi živine nimajo ničesar skupnega (Kennedy 1963, 40).

2.2.2 Drugi pomembni primeri iz antične literature

Medtem ko sta Homerjevi deli pomembni tako z vidika prikaza starogrške kulture kot z jezikovnega vidika, ki je zaradi obsežnega "govorniškega fonda" služil za analizo in začetne teoretizacije o retoriki, pa so Heziodova dela pomembna predvsem posredno. Omenjajo učinke elokventnega govora, ki ga uporabljajo vladarji za vodenje ljudi in reševanje sporov med njimi, pomenljivo pa je tudi izenačevanje govornikov in pesnikov, kar priča o enotnem, nediferenciranem, privzdignjenem, "epideiktičnem" diskurzu (Walker 2005, 1. pogl.), iz katerega sta se sčasoma razvila tako poezija kot govorništvo. Heziodova dela torej služijo kot opis načina diskurza in odnosa do jezika v zgodnjem, nepismenem obdobju grške kulture. V antični grški literaturi najdemo še nekaj primerov, ki so blizu sodnemu govorništvu, na primer v Ajshilovih *Evmenidah*, kjer prav tako naletimo na uporabo argumenta iz verjetnosti. Retorično tekmovanje z nasprotujočimi, retorično antagonističnimi govori se pojavlja v

dramah Sofokleja in Evripida. Pri teh avtorjih pa že prehajamo v obdobje, ko so na novo ustanovljene institucije – predvsem sodišča z uvedbo množične porote – v demokratičnih grških polis začele dajati pospešek uporabi govorništva v vsakdanjem življenju, kar se je zrcalilo tudi v umetniških delih (Kennedy 1963, 28–30).

Govorništvo se v zgodnjem, arhaičnem obdobju torej ni razvijalo kot samostojna disciplina. Kljub obsežnim primerom iz Homerjevih pesnitev in vplivu njegovih del ne moremo reči, da je Homer predvidel ali celo postavil pravila retorike. Ta so bila podrobno opisana in sistematizirana pozneje, Homer pa je, v skladu z družbeno realnostjo in idejami svojega časa, v svojih delih utemeljil pomembnost govorne besede in moč elokventnega oziroma prepričevalnega govora. Zavest o pomembnosti govora in govorništva je opazna tako v njegovih kot v poznejših literarnih delih oziroma zvrsteh, saj vse posegajo po retoričnih elementih ali uporabljajo retorične primere (Hriberšek v Senegačnik 2001, 247).

2.3 Reinvenčija pisave in nastanek proze

Po petih stoletjih, v katerih se je znanje o uporabi *linearne B* pisave izgubilo in je na območju stare Grčije zavladovalo obdobje popolne nepismenosti, se je sredi 8. stoletja pr. n. št. začela uporabljati feničanska glasovna pisava, iz katere se je, z dodajanjem petih znakov za vokale, razvil grški alfabet (Harris 1989, 45). Tako imenovana "reinvenčija" ali ponovno odkritje pisave je v naslednjih stoletjih povzročila velikanske spremembe na številnih področjih, bistvena je bila tudi za razvoj govorniške teorije. "Čeprav nepismene družbe večinoma poznajo besede za govornika, za različne zvrsti govora in včasih za retorična sredstva in čeprav mnoge med njimi izkazujejo veliko čast zgovornosti, je konceptualizirane retorične teorije mogoče najti samo v družbah, ki uporabljajo pisavo, pa še tam se popolna konceptualizacija pojavi pozno" (Kennedy 2001, 22). *Pismenost je torej pogoj za razvoj retorike*, obenem pa se ta ne razvija vzporedno z razvojem pismenosti, temveč se pojavi šele pozneje. Zato je treba pogledati, kako je potekal razvoj pismenosti, ki je sčasoma omogočil tudi začetek razvoja govorniške teorije.

Pomen reinvenčije pisave mnogi avtorji označujejo kot "revolucijo pismenosti" (ang. *literate revolution*) in jo po obsežnosti učinkov primerjajo s spremembami, ki so sledile iznajdbi tiska v Evropi v 15. stoletju in uvedbi elektronske tehnologije v 20. stoletju (Havelock 1963; Kennedy 2001; Goldhill 2002).

Vzrokov za to revolucijo ni lahko natančneje opredeliti; verjetno je bila posledica spleta vplivov. Grki so opazili razširjeno uporabo pisave na Bližnjem vzhodu v trgovske, administrativne, verske, književne namene ter uvideli njeno priročnost. Za nekatere posameznike so se s povečano blaginjo povečale tudi možnosti za izobraževanje in študij. Potrebe atenskega vojaškega in trgovskega imperija so narekovale komunikacijo na daljavo in s tem več pisanja. Pismenost pa je naraščala tudi zaradi demokracije in dejstva, da je vse več ljudi sodelovalo pri javnih zadevah (Kennedy 2001, 30).

2.3.1 Prehod iz oralne kulture v kulturo pismenosti

Čeprav je bila iznajdba grškega alfabeta izjemen dosežek, pa ni takoj nadomestila govornje besede. Grčija je po 8. stoletju pr. n. št. vstopila v dolgo obdobje tranzicije, v katerem se je pisanje uveljavljalo počasi in se vse do konca 4. stoletja pr. n. št. mešalo z obstoječo oralno tradicijo, kar omenjajo številni avtorji (Connors 1986; Kennedy 2001; Thomas in Kent Webb v Worthington 2003). Uporaba pisave je bila namreč v tistem času tehnološko zahtevna. Zaradi pomanjkanja materialov za pisanje, ki so bili redki in dragi, so pisavo na začetku uporabljali le za zapise najbolj bistvenih in dodelanih primerov verbalne komunikacije. V tem prehodnem obdobju, predvsem njegov zgodnji del, je Havelock poimenoval "obrtniška pismenost" (ang. *craft literacy*), saj je bila v njem sposobnost branja in pisanja posebna večšina, ki so jo obvladali le redki strokovnjaki (Havelock 1963, 39).

Na sredini 8. stoletja pr. n. št. so najprej zapisali besedila tradicionalnega ustnega pesništva, torej dela Homerja in pozneje še Hezioda, ki so se do tedaj prenašala brez pisave, s pomočjo memoriziranja sestavnih delov besedila. V 6. stoletju pr. n. št. pa so že začeli z objavljanjem pisnih del, ki so v večjem številu začela krožiti po grškem kulturnem prostoru. V tem prehodnem obdobju je pisanje kot tehnologija postopoma razvijalo svojo funkcionalnost, tj. ljudje so počasi odkrivali, za kaj vse lahko pisavo uporabijo. Primarni izraz grške družbe pa je še dolgo ostal oralen. Politični sistem, na primer, je deloval na podlagi neposrednega govora med državljani. Pisanje se je uporabljalo, da bi se zabeležili glasovi na volitvah, sprejeti zakoni in odločbe, a le redko je bila pisava uporabljena, da bi do njih sploh prišlo. Politične odločitve so se oblikovale in potrjevale v mediju govornje besede (Kennedy 1963, 4).

Harris (1989, 114) je po temeljiti analizi dokazov o pismenosti v antični Grčiji prišel do ugotovitve, da celo v Atenah v drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. stopnja pismenosti ni presegala 10 odstotkov atiškega prebivalstva, gibala naj bi se celo med 5 in 10 odstotki. Šele v

zadnjih letih 5. stoletja pr. n. št. najdemo dokaze, da so se branja učili v šolah, zaradi česar lahko domnevamo, da so zavest večine ljudi v prehodnem obdobju še vedno oblikovale starejše tradicije, ki so temeljile na ustnem recitiranju. Do konca 5. stoletja pr. n. št. so torej oralni, tradicionalni načini razmišljanja služili kot osnova grškega življenja in kulture (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 5).

Šele proti koncu 5. stoletja pr. n. št. navade oralne družbe začele popuščati in se umikati praksam pismene komunikacije. Do 5. stoletja pr. n. št. so bile knjige in bralci še redki, na prehodu iz 5. v 4. stoletje pr. n. št. pa se je v Atenah in nekaterih drugih mestih pismenost opazno povečala, saj so že obstajale knjigarne in zasebne knjižnice. Začetek rednega izdajanja literarnih del je omogočil tudi pomemben napredek v retorični in izobraževalni praksi – posnemanje vzorov oziroma primerov iz objavljenih del, ki so bila vse dostopnejša občinstvu (Kennedy 2001, 30). "Pisanje je na splošno olajšalo zbiranje podatkov, študij znanosti in raziskovanje na mnogih področjih" (Kennedy 2001, 31). Šele v 4. stoletju pr. n. št. se je v atenski kulturi zgodil premik od primarno oralne proti primarno pismeni identiteti. V tem času se je, vsaj pri nekaterih posameznikih, oblikovala zavest, podobna naši, visoko pismeni zavesti, ki je prevzela nadzor nad izražanjem in načinom mišljenja ter omogočila nastanek sofisticiranih teoretičnih besedil (Connors 1986, 39). Kot bomo videli pozneje, je ta premik omogočil nastanek besedil, ki so izoblikovala zgodnjo retoriko.

2.3.2 Nastanek proze

Uporaba pisave pa ni takoj prinesla spremembe narave starogrške komunikacije in zavesti ustnega izročila, ki je bila potrebna za nastanek retorike. Za razvoj govorniške teorije je bil namreč potreben še en korak, ki je omogočil nov odnos do jezika in govora in ga Cole (1994, 85) opisuje kot "odkrivanje, identificiranje in ilustriranje najmanjših delov diskurza". Ta korak pa je bil nastanek in razvoj proze.

V zgodnjem obdobju pismenosti v Grčiji je bilo namreč vse, kar je bilo pomembno, predstavljeno in zapisano v verzih (Goldhill 2002, 1). Poetični izraz je vse do začetka 5. stoletja pr. n. št. ohranil svoj primat ne glede na področje, v katerem se je uporabljal. Pisanja starejših predsokratikov o naravi, Parmenidova filozofija, Solonove politične misli in maksime – vse je bilo napisano v verzih. V tem obdobju je pisava torej služila le kot pripomoček za ohranjanje, ne pa kot vodilo pri ustvarjanju in za analizo besedil. Vse bolj razširjena pismenost in uporaba pisave sta sčasoma prinesli s seboj nov žanr. Omogočili sta

nastanek in razvoj proze, saj je bila potreba po pomnjenju, ki ga je omogočala uporaba metrike, izhajajoča iz oralne tradicije, vse manjša. "Od šestega stoletja dalje so se začela širiti filozofska in zgodovinska dela, napisana v prozi, do tedaj pa je bila vsa starogrška literatura pisana izključno v verzih. Ta razvoj literature brez metrike je bil nujni pogoj za kasnejše priznanje pomembnosti in vrednosti retoričnega diskurza" (Pernot 2004, 8). Proza je omogočila boljše organizirana in analitična besedila. Potreba po "zapomnljivosti", ki je narekovala uporabo metrike in "blagozvočnih", dopadljivih načinov izražanja, se je začela umikati potrebi po natančni in analitični uporabi jezika. Prvi retorični priročniki so bili napisani v prozi, prav tako so prozo začeli uporabljati za filozofske in znanstvene razprave. Šele različni primeri proznega govora so omogočali medsebojno primerjavo, ki je vodila do spoznanj o tem, zakaj je en govor učinkovitejši od drugega. Iz te možnosti medsebojnega primerjanja se je razvilo zanimanje za raziskovanje govora in jezika ter naravo diskurza. "Ta novi, tehnični interes za preučevanje diskurza je pomenil tudi začetek retorične analize" (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 13). Natančnejše ukvarjanje z besedili, preučevanje slogov in razvoj izrazoslovja pa niso vplivali le na razvoj govorniške teorije, temveč tudi na razvoj literarne teorije nasploh (Hriberšek v Senegačnik 2001, 248).

Z začetkom uporabe proze se pojavijo tudi prvi retorični priročniki (o katerih bomo pisali pozneje), saj pisanje ni bilo več namenjeno le za privzdignjeno, poetično izražanje, temveč je vse širša uporaba omogočila tudi zapise nepoetičnih, bolj tehničnih oziroma praktičnih besedil. Vloga javnega govorništva pa se ni zmanjšala. Novo nastala zveza med govorom in pisanjem je proizvedla nove načine kompozicije in korpus primerov, torej zapisanih govorov, ki so bili na voljo za preučevanje tudi potem, ko so bili prvič predstavljeni. Retorični priročniki so bili v začetku predvsem zbirke različnih primerov, ki jih je bilo mogoče uporabiti pri sestavljanju govorov za skupščino, sodišče ali kakšno drugo priložnost, zaradi svoje praktične vrednosti pa so hitro postali priljubljeni in so v večjem številu začeli krožiti po grškem kulturnem območju (Kennedy 1963, 53). "Prvi priročniki so vsebovali vzorce toposov oziroma govorniških primerov, ki so delovali kot gradniki, iz katerih je bilo mogoče sestaviti posamezne govore. Dejanska kompozicija je bila pogosto improvizirana, govornik je govor sproti sestavljal iz materiala, ki ga je imel v spominu" (prav tam).

2.3.3 Učinki pisave na razvoj retorike

Kot piše Ong v svoji znameniti monografiji *Orality and Literacy* (2002, 9): "Pisanje v začetku ni zmanjšalo ali oslabilo oralne tradicije, temveč jo je okrepilo, saj je omogočilo boljše

organiziranje načinov oziroma elementov govorništva v samostojno, 'znanstveno' večino, torej v urejen sklop razlag, ki so pojasnjevale, kako in zakaj govorništvo dosega ali bi lahko dosegalo svoje raznolike specifične učinke." Uporaba pisave je prinesla objektivizacijo govora, ki je omogočila razvoj večine govornega prepričevanja, saj jo je bilo zdaj mogoče preučevati in poučevati. Šele z zapisanimi besedili se lahko začne povsem zavestna manipulacija z jezikom, ki ustvarja zaželen učinek pri poslušalcih. Govor, ki je zapisan, je mogoče analizirati, primerjati in kritično ovrednotiti, to pa omogoča tako iskanje alternativnih oblik izražanja kot taktičnih možnosti za učinkovitejšo komuniciranje (Johnstone 1996, 5–6). Šele z uporabo pisanja je bilo torej mogoče doseči višjo raven jezikovne analize, ki je bila potrebna za razvoj retorike. Za zgodovino retorike je bilo pisanje torej bistvenega pomena. Pisava je spodbujala k natančnosti pri rabi besed ter olajšala predelovanje in piljenje besedila. Občinstvu je pisanje omogočilo ponovno branje besedila, primerjanje izjav v enem odlomku z izjavami v drugem, natančno navajanje ter preučevanje sloga in umetniških prijemov v besedilu. In morda najpomembnejše: omogočilo je nastajanje in kroženje zgodnjih retoričnih priročnikov ter izdajanje govorov, ki so jih ustvarjali govorniki in sofist, tako da si je bilo zanje mogoče vzeti čas za branje, preučevanje in posnemanje (Kennedy 2001, 30–31).

Ob vse bolj razširjeni uporabi pisanja, ki ga lahko označimo kot tehnološko revolucijo, so bile potrebne tudi družbene spremembe, ki so odprle prostor za razvoj govorniške teorije. Vzporedno z naraščanjem uporabe pisave so potekali procesi oblikovanja prvih demokratičnih ureditev v zgodovini. Vzpostavitev in delovanje demokratičnih institucij, predvsem v Atenah, sta zaradi odločanja, ki je postalo javno in skupno, ustvarila družbeno potrebo po vse boljšem obvladovanju jezika in govora. Sposobnost učinkovitega naslavljanja občinstva je postala visoko cenjena, prepričljiv govor pa je postal glavno orožje za doseganje javnih, a tudi zasebnih političnih ciljev v demokraciji.

3 Razcvet govorništva kot posledica družbenih sprememb v antični Grčiji

3.1 Razvoj zgodnje politične ureditve in vzpostavitve demokracije

Ob tehnološki revoluciji, ki se je začela z vse bolj razširjeno uporabo pisave, so k razvoju retorike prispevale intenzivne družbeno-politične spremembe med 6. in 4. stoletjem pr. n. št. Postopna uveljavitev demokracije, ki je zamenjala starejše sisteme oblasti, je z razvojem pomembnih novih institucij ustvarila družbene razmere, v katerih je prišlo do polnega razmaha retorične kulture, najprej z vse večjim vplivom govorništva, sčasoma pa tudi z njegovo vse večjo teoretizacijo, torej z oblikovanjem retorične teorije. Načela in institucije, ki jih je prinesla uvedba demokracije, so – vsak na svoj način – odpirali prostor za uveljavitev govorništva kot načina oblikovanja in doseganja skupnih odločitev, vse večja potreba po obvladovanju govorništva pa je sčasoma rezultirala v odkrivanju in opisovanju pravil, ki so govorništvo naredila vse učinkovitejše. Za retoriko je bila demokracija torej bistvenega pomena, a podobno kot pri razvoju retorike se tudi demokracija ni pojavila naenkrat, temveč se je razvijala postopoma, z njo in ob njej pa se je razvijala tudi retorika.

V tem poglavju bomo opisali razvoj demokratične ureditve, vzpostavitve in delovanje njenih institucij – skupščine in sodišč – ter pokazali, kako je njihovo delovanje posredno in neposredno vplivalo na vse večji interes za retorično znanje. Obenem bomo predstavili tudi posameznike – retorje, logografe, ki so delovali v omenjenih institucijah in so s svojimi praktičnimi deli prispevali k razvoju govorništva in posledično govorniške teorije.

Temeljni dejavnik, ki je na najširši možni način bistveno vplival na razvoj retorike, je bil nastanek novega tipa politične tvorbe – polis – starogrške mestne države, ki jih Hansen (2006, 40) definira kot "majhne institucionalizirane družbe s samostojnim upravljanjem" (ang. *a small institutionalized self-governing society*). Kot smo omenili že v prvem poglavju, je bila polis odgovor na velike demografske spremembe, ki so zajele Grčijo v t. i. "temnem obdobju". Ta oblika politične ureditve je bila za razvoj retorike bistvena, ker je omogočila nastanek demokratičnih političnih sistemov, ki so se začeli oblikovati na Siciliji in v Atenah od 6. stoletja pr. n. št. naprej (Hriberšek v Senegačnik 2001, 249).

Najbolj značilen in pomemben primer tega razvoja so bile Atene, zato bomo na kratko povzeli zgodovinski pregled oblikovanja atenske demokracije. Poleg svoje siceršnje pomembnosti pa so bile Atene tudi edina polis, za katero obstaja dovolj pisnih virov, na katerih lahko rekonstruiramo njen zgodovinsko-politični razvoj (Ehrenberg 2010, 40).

V 8. stoletju pr. n. št., ko so grške skupnosti izšle iz "temnega obdobja", so imele najpreprostejšo obliko politične ureditve. Osnovane so bile na načelu klana ali družine. Več družinam, ki so živele na istem območju, je vladal lokalni vladar oziroma kralj ali *bazilevs*. Kraljem so svetovali "svèti starešin", ki so jih najverjetneje sestavljali predstavniki pomembnih družin. V Atenah je ta svèt dobil ime Areopagos, *areopag* – po griču, posvečenem bogu Aresu, na katerem se je sestajal. Ni povsem jasno, kako dolgo se je monarhični sistem v Atenah obdržal, vendar se zgodovinarji strinjajo, da se je zaradi številnih sprememb, ki so se zgodile že pred 7. stoletjem pr. n. št., začel polagoma preoblikovati. Položaj oziroma naslov "bazilevs" se je sicer ohranil za osebe, ki so vodile religijske obrede, *moč odločanja pa je od monarhov prešla v roke plemstva*. To je bil prvi bistveni korak k decentralizaciji oblasti, ki je v 6. in 5. stoletju pr. n. št. vodila do vključevanja vse večjega števila prebivalcev v politično življenje države (Johnstone 1996, 7).

V 7. stoletju pr. n. št. je v Atenah vladalo devet *arhontov*, ki so opravljali različne javne funkcije. Sočasno se je oblikovala tudi tako imenovana *eklezija*, zgodnja poznejše ljudske skupščine, ki naj bi delovala kot nekakšen "glas ljudstva", vendar pa je bila v tem zgodnjem obdobju njena funkcija precej omejena, in sicer na potrjevanje arhontov, ki jih je predlagal areopag, obenem pa je bila sestavljena izključno iz prebivalcev, ki so posedovali večje količine zemlje. "Skupščina Atencev je v najzgodnejših časih obstajala bolj načeloma kot dejansko. V skladu z vzorcem, skupnim drugim indoevropskim družbam, so bili ljudje naprošeni, da izrazijo svojo uradno podporo v času nevarnosti, vendar je bilo v obdobju monarhije to bolj podobno shodu vznemirjenih vaščanov kot posvetu obveščenih državljanov, ki so prišli oddati glas na volitvah" (Johnstone 1996, 7).

Na začetku 6. stoletja pr. n. št. so zaradi številnih družbeno-političnih trenj in nevzdržnih razmer Atenci izbrali Solona, aristokrata in trgovca, ki se je izkazal kot vojskovodja in arhont, ter ga pooblastili, naj predlaga novo ureditev oziroma sestavi novo ustavo. Plutarh in Aristotel podrobno opisujeta, da se je Solon odzval tako, da je leta 594 pr. n. št. uvedel ustavne reforme, s katerimi je bil ustvarjen sistem političnih razredov med atenskimi državljani. Politični razredi so temeljili na premoženju in so preuredili politično strukturo tako, da so bile pristojnosti nekdanjega vladarja porazdeljene med arhonti, izvoljenimi izmed državljanov v najvišjem razredu. Čeprav je areopag ohranil svojo vlogo pri razsojanju verskih sporov in primerov umorov, pa je Solon osnoval drugi svèt, imenovan *bulé* ali "svèt štiristotih". Njegova glavna funkcija je bila odgovornost za potrjevanje oziroma odločanje o sprejemanju predlagane zakonodaje. Sodelovanje v tem telesu je bilo omejeno na moške z nekaj

premoženja, candidature za uradniška mesta pa so bile omejene na tiste s plemiškim poreklom. Sočasno je atenske prebivalce razdelil na štiri plemena, od katerih je vsako pleme imelo po sto svojih predstavnikov v buléju (Johnstone 1996, 8). Bulé je postal pomemben organ, saj je obravnaval vsa vprašanja, povezana z vodenjem države in zakonodajo. Odločal je tudi o tem, katera vprašanja bodo prišla do skupščine na glasovanje. Bulé je prevzel primat nad odločanjem, ki jo je imel areopag v času aristokratske vladavine. Solon je bil torej zaslužen za ustavne spremembe, ki so *razširile sfero sodelovanja javnosti v procesu političnega odločanja*. "Govorništvo v javnem prostoru je kot način sodelovanja postalo obrazec političnega udejstvovanja v klasičnem obdobju" (Johnstone 1996, 8).

Reforme, ki jih je uvedel Solon, so se ohranile v obdobju tiranije Pejzistrata in njegovih sinov, še bolj pa so se utrdile na koncu 6. stoletja pr. n. št. s prihodom Klejstena. O Klejstenu je znanega le malo, čeprav je bil de facto ustanovitelj atenske demokracije, kakršna je, z nekaj presledki, delovala skoraj dve stoletji. Medtem ko sta Solon in Pejzistrat posredno utrla pot atenski demokraciji, pa je bil Klejsten tisti, *ki je okrog leta 508 pr. n. št. dejansko politično moč položil v roke ljudstva*. Odpravil je premoženje kot merilo politične participacije ter ga zamenjal s poreklom in krajem prebivališča. Državljanstvo so s tem dobili vsi atenski svobodno rojeni moški, rojeni očetom iz Aten. Štiri plemena, ki jih je vzpostavil Solon, je Klejsten nadomestil z desetimi plemeni, *filami*, od katerih je vsako zajemalo prerez celotnega atiškega prebivalstva. Skupščino štiristotih, sestavljeno iz članov treh najpremožnejših razredov, je nadomestil s skupščino petstotih, ki jo je sestavljalo po petdeset pripadnikov vsakega na novo ustanovljenega plemena. Čeprav je bil namen Klejstenovih reform ohraniti svobodo za medsebojno politično tekmovanje plemiških družin, pa je bila končna posledica teh sprememb *odprt politični sistem, v katerem so lahko sodelovali vsi državljani Aten*. Ta sistem je bil v veljavi na začetku 5. stoletja pr. n. št., stoletja, v katerem je vzevela atenska demokracija, zaživel atenski imperij in, ne po naključju, "se je v tem obdobju začela zgodnja sistematizacija načel učinkovitega javnega govorjenja, ki je vodila v večino, ki jo je mogoče poučevati" (Johnstone 1996, 9).

Seveda pa tudi v tem obdobju ni šlo brez zapletov. Kot piše Worthington (2007, 255), je vojna s Perzijo v letih med 480 in 478 pr. n. št. s sabo prinesla tudi obnovo nekdanjega statusa quo, saj je aristokratski areopag ponovno pridobil večino nekdanjega političnega vpliva v Atenah. Aristokratske družine so izkoristile svoje vezi in medsebojno podporo ter spet zavzele dominantno vlogo v politiki. Zavzemale so se predvsem za krepitev moči atenskega imperija in manj za kakovost življenja atenskih državljanov. Proti sredini 5. stoletja pr. n. št. pa sta dva

odločilna dejavnika vendarle pripomogla k vzpostavitvi polne demokracije v Atenah. Prvi je bil širitev atenske pomorske hegemonije, za kar so potrebovali veliko število mornarjev in veslačev, za dela, ki so jih opravljali najsiromašnejši državljani. Ti so na ta način prvič lahko bistveno prispevali k skupnosti ter si s tem zagotovili tudi večji politični vpliv in politične pravice. Z rastjo atenskega imperija je v državo prihajalo tudi vse več materialnih sredstev in finančnih presežkov, s katerimi so lahko plačevali stroške demokratične ureditve (Worthington 2007, 255–256). Drugi vzrok pa je bila serija institucionalnih sprememb, ki jih je leta 462 pr. n. št. izvedel Efijalt. Ta je z uvedbo neposredne, tako imenovane "radikalne demokracije" dokončno izoblikoval atenski politični sistem, ki se je, z izjemo dveh kratkih prekinitev, obdržal vse do makedonskega prevzema oblasti leta 322 pr. n. št. Najpomembnejša sprememba, ki jo je dosegel Efijalt, je bila zaježitev moči aristokratskega areopaga, ki ga je očistil korumpiranih članov in mu odvzel politično moč. Areopagu je odvzel tudi moč dodeljevanja javnih funkcij, torej izbire in nadzora nad državnimi uradniki, ki jo je prenesel na skupščino, bulé in na sodišča. To je povzročilo znatno povečanje delovanja teh institucij in posledično večjo vključenost državljanov iz vseh družbenih razredov. Svét, skupščina in sodišča so postali bistvene institucije v delovanju demokracije. S temi spremembami je vsa politična in zakonodajna oblast na podlagi enakopravnosti prešla neposredno v roke državljanov kot celote (Yunis 1996, 233; Worthington 2007, 255).

3.2 Skupščina in retorji

Glavna institucija za razpravljanje in sprejemanje odločitev v Atenah je postala skupščina, v kateri so se zbirali državljani, moški, starejši od osemnajst let, in razpravljali o vseh zadevah, ki so zadevale domačo in zunanjo politiko. Aristotel v svojem delu Politika opisuje skupščino kot "vrhovno demokratično telo" (Aristotel v Worthington 2007, 255). Delovala je po načinu podajanja predlogov, razpravljanja ali obravnave predlogov in glasovanja "za" ali "proti". S tem postopkom so oblikovali atensko politiko. Odločitve, ki so jih sprejeli, so bile zavezujoče za skupnost, torej za polis kot celoto. "Za skupnost obvezujoče odločitve so sprejemali državljani sami, v procesu množičnega glasovanja, vendar šele potem, ko se je o vprašanju razpravljalo v javni debati, v kateri je lahko sodeloval vsak državljan, ki je to želel" (Yunis 1996, 1).

Pomembno je bilo torej načelo *izegorije* oziroma enake pravice do govorjenja, ki najbolj ustreza današnjemu konceptu svobode govora, saj je vsakemu polnopravnemu državljanu omogočal, da poda predlog ali razpravlja o njem. Ob vsakem predlogu, ki je bil na dnevnem

redu in ga je za razpravo v skupščini pripravil svēt, je glasnik zastavil ritualno vprašanje: "Kdo želi govoriti?"

Skupščina se je sestajala približno tridesetkrat do štiridesetkrat na leto. Za delovanje skupščine (kvorum) je bilo potrebna prisotnost šest tisoč državljanov, torej približno petine polnopravne atenske populacije. "Da bi lahko enakovredno vključili vse državljane v odločanje polis in da bi sprejemali kompetentne odločitve, ki bi dosegale njihove skupne cilje, so Atenci kot obliko množične komunikacije uporabljali neposredni govor" (Yunis 1996, 1). *Govorništvo je torej postalo metoda, s katero je atenska demokracija dosegala tako standarde odločanja, ki si jih je sama zastavila, kot odločitve, pomembne za delovanje države.* Čeprav so bili za delovanje celotnega sistema pomembni tudi različni javni uslužbenci oziroma uradniki, ki so bili odgovorni za upravne in vojaške dolžnosti, pa je bilo glasovanje državljanov v skupščini tisto, ki je odločalo o nadaljnjem delovanju polis. Kot smo že zapisali, je bilo v takšna razpravljanja vključenih več tisoč ljudi, zato v praksi ni bilo mogoče, da bi medsebojno učinkovito razpravljali. Uporaba neposrednega govora kot metode množične komunikacije za razpravljanje o odločitvah polisa in direktna demokracija, v kateri lahko odločajo vsi polnopravni državljani, sta po nujnosti rezultirali v naraščanju števila javnih govorcev, ki so v skupščini najpogosteje naslavljali svoje sodržavljane in sčasoma pridobivali vse večji politični vpliv.

S sistemom, ki je omogočal državljanom, da samoiniciativno podajajo predloge, jih zagovarjajo ali jim nasprotujejo v odprti razpravi pred glasovanjem, so Atenci iznašli mehanizem za učinkovito vodenje države, ki je hkrati ohranjal politično enakost in demokratično odločanje. Za uspešno delovanje atenske demokracije je bil torej potreben stalen dotok informacij, idej, nasvetov in predlogov. Ti so prihajali od tistih državljanov, ki so se odzvali povabilu glasnika v skupščini in se povzpeli na govorniški oder, pri čemer so s svojimi govornimi nastopi ti posamezniki poskušali delovati kot vodje (Yunis 1996, 9).

Govorci, ki so pogosto naslavljali skupščino, so se imenovali retorji, *rhétores*, in so bili po svoji funkciji in statusu najbolj podobni današnjim politikom. Beseda "retor", ki dobesedno pomeni "govorec", se je sprva uporabljala za označitev kateregakoli državljana, ki je naslovil skupščino z namenom podati predlog ali prispevati k razpravi. Retorji so imeli nekaj skupnih lastnosti, prihajali so iz nearistokratskega okolja, pogosto so bili premožni, njihov ugled pa je izhajal iz njihovih sposobnosti, da so prepričljivo nastopali pred množico v skupščini. Na zasedanju skupščine je z nagovorom članov skupščine vsak državljan sicer lahko postal retor, a se je sčasoma (še posebej v obdobju po Perikleju) pojavil poseben razred profesionalnih

govorcev, ki so si z uporabo govorniških spretnosti zagotovili številne sledilce in z njihovo podporo dosegali uresničitev svojih ciljev. Pogosto so jih imenovali tudi demagogi (*demagogói*), kar v dobesednem prevodu pomeni "ljudski voditelji".

Ena od najslavnejših razprav v skupščini je bila tako imenovana "mitilenska debata", ki jo je v svoji *Peloponeški vojni* zapisal zgodovinar Tukidid. V njej nastopata Kleon, ki ga označujejo za "prvega demagoga" (Worthington 2007, 259) in je postal neslavni vzor za to vrsto ljudi, ter sicer neznani Diodotos. V razpravi se je odločalo o usodi mesta Mitilene, ki je prekršilo zavezniški dogovor z Atenami, zato so na prvi razpravi v skupščini sklenili, da bodo pobili vse moške, ženske in otroke pa prodali v suženjstvo. Kljub prvotnemu sklepu pa so se odločili za dodatno razpravo. V njej so govorniške spretnosti retorjev odločale o usodi celotnega mesta. Drugo razpravo je začel Kleon, ki se je zavzemal za najstrožjo kazen.

Že pogosto sem ob drugih priložnostih izjavil, da demokratična država ne more vladati drugim, vendar nikoli določneje kot danes, ko vas je zaradi Mitilencev začela peči vest. Ker ste v svojih vsakdanjih stikih brez skrbi in se ničesar ne bojite, ste prav taki z zavezniki. Ko pri teh zagrešite kako napako, bodisi da se jim pustite pregovoriti ali da klonete pred svojo usmiljenostjo, prav nič ne pomislite, da utegne vaša dobrotva vam samim škodovati, niti si z njo ne morete pridobiti naklonjenosti zaveznikov. Prav nič ne pomislite, da je vaša oblast nasilna, da spletkarijo vaši podaniki proti vam in le neradi prenašajo vašo oblastnost. Ne bodo vam raje pokorni zategadelj, če ste z njimi dobri v lastno škodo, temveč zato, ker jim vladate prej zaradi svoje premoči kot iz naklonjenosti. Predvsem pa je najbolj zgrešeno, če to, kar smo že sklenili, ne obdrži zakonite moči in če nočemo spoznati, da je država, ki ima sicer slabše, a nespremenljive zakone, močnejša, kot če ima sicer najboljše, a jih ne izvaja; manjša sposobnost pri lastni skromnosti zmore več kot izredna spretnost z nebrzdano omahljivostjo in nešolani ljudje s smislom za skupnost pogosto več dosežejo kot izobraženci. Vedno hočejo biti modrejši kot zakoni in vedo povedati vedno kaj pametnejšega kot to, kar je bilo skupnosti v prid že izgovorjeno, kot da bi ne bilo ugodnejše priložnosti, da pokažejo svojo pamet. In ravno s takim delom pripravljajo državam nesrečo. /.../

Čudil bi se, če bi se kdo našel in mi skušal oporekati ter hotel dokazati, da nam prinašajo zločini Mitilencev dobiček, naša korist pa pomeni za zaveznike škodo. Tak bi moral v zaupanju svoji govorniški spretnosti dokazati ravno nasprotno, da namreč ni bilo sklenjeno nekaj, kar je obče priznано, ali pa bi moral biti podkupljen z denarjem, da bi vas s spretnim govorom, ki bi skrival videz resničnosti, zavedel na napačno pot.

Država prepušča nagrado za taka tekmovanja drugim, sama pa ima le škodo. Krivda za to zadene vas kot slabe sodnike, ker ste pozorni le na govore, dejstva pa poslušate mimogrede (Tukidid 1958, 161–162).

Kljub Kleonovi vnaprejšnji diskvalifikaciji vseh, ki bi nasprotovali njegovemu mnenju, mu je odgovoril Diodotos, ki se je tudi pri prvem zasedanju najbolj zavzemal, da Mitilencev vendarle ne bi pobili:

Ne obsojam tistih, ki so spravili stvar Mitilencev ponovno pred skupščino, niti ne hvalim onih, ki jim ni prav, da se o tako važnih stvareh večkrat posvetujemo. Pač pa sem prepričan, da sta naglica in zaletavost največja sovražnika treznega presojanja. Prva je posledica neumnosti, druga pa nebrzdanosti in kratkovidnosti. Kdor trdi, da govor ne more biti učitelj dejanj, je ali brez vsake pameti ali pa ga vodi zahrbtna misel, ki mu prinaša koristi. Nobene razsodnosti nima, če misli, da nam lahko kako drugače prikaže, kar je stvar bodočnosti in zavito v temo. Le svoji osebni koristi služi, če nas zavestno in namenoma skuša pridobiti za nečastno dejanje, in ni zmožen, da bi o ne ravno lepih stvareh lepo govoril in si z opravljanjem prizadeval zavesti nasprotnike na govorniškem odru in poslušalce na napačno pot. Najnevarnejši pa so tisti, ki poleg vsega še očitajo, češ da drugi lepo govorijo zaradi denarja, ki ga dobijo kot podkupnino (Tukidid 1958, 165–166).

Kleon je to debato s tesno razliko vendarle izgubil na glasovanju, Mitilene pa so se izognile katastrofalni usodi. A kljub temu je njegov vpliv postajal vse večji. Kot piše Worthington (2007, 259), so retorji postali tisti ambiciozni ljudje, ki so spoznali, da je veliko hitrejša pot do uspeha – kot potegovanje za uradniška mesta ali doseganje vojaškega ugleda – uporaba govorniških sposobnosti za vplivanje na sodržavljane v skupščini. Še več, politični uspeh je pozitivno vplival na njihov družbeni status, prepričevalni govor pa je postal orodje, s katerim so to dosegali. Moč javne besede pri sprejemanju državnih odločitev na najvišji ravni je zato postala predmet vse podrobnejšega raziskovanja, analiziranja primerov in sestavljanja sistemov o tem, kako se je naučiti in učinkovito uporabljati v praksi. Vendar pa so poleg razprav v skupščini pomembno vlogo v življenju državljanov imela tudi sodišča.

3.3 Sodišča in logografi

Druga bistvena institucija, ki je v antični Grčiji prispevala k razvoju in oblikovanju retorike, so bila sodišča. Kot piše Kennedy (2001, 22), je bila "glavna razlika med metaretoriko v

Grčiji in drugih pismenih kulturah ta, da so se teorije retorike v večji meri razvile za govorce na sodiščih, medtem ko v drugih kulturah sodna retorika ni bila zelo pomembna". Spet so zaradi ohranjenih virov najpomembnejše Atene, zato bomo na kratko opisali njen sodni sistem, čeprav je soroden način delovanja sodnih sistemov v drugih polis podobno vplival na razvoj retorike.

Najpomembnejša so bila tako imenovana ljudska sodišča, *dikasteriji*, na katerih so odločali o največjem številu primerov. *Dikasteriji* so bili odgovorni za številne naloge, ki so segale vse od zasebnih sporov in kazenskih zadev do administrativnih in političnih primerov, zato so ta ljudska sodišča predstavljala zelo pomembno dimenzijo delovanja države (Pernot 2005, 24). Sodišča so delovala vse leto, obravnave so potekale približno dvesto dni v letu. Sodbe so izrekli člani porot, ki so jih z žrebom izbrali med državljani, starimi trideset ali več let. Najmanjše število članov atenske porote je bilo 201, v pomembnih primerih pa je štela tudi do 501 člana, včasih pa celo več, omenjeno je celo število 2500. Večje število porotnikov je bilo prisotno ob pomembnejših primerih, v katerih je postopek pred sodiščem trajal ves dan. Poleg formalnosti je to pomenilo, da je vsaki strani ostalo približno tri ure za predstavitev govorov. V nekaterih posebnih primerih je obravnava lahko trajala celo nekaj dni, večina zasebnih tožb pa se je končala hitreje.

Poleg porote se je atenski sodni sistem tudi sicer močno razlikoval od današnjih. Ni bilo javnega tožilca ne sodnika, ki bi vodil obravnavo. V sporih udeležene stranke so se morale zastopati same, saj tudi odvetnikov ni bilo. V zasebnih tožbah, imenovanih *diké*, je sojenje lahko zahteval le oškodovanec (ali člani njegove družine), v javnih tožbah, imenovanih *graphé* (torej tistih, ki so zadevale splošne interese državljanov), pa je tožbo lahko sprožil vsak državljan. Glavni del postopka na sodišču so predstavljali govori, s katerimi so nagovarjali porotnike. Najprej je nastopil tožnik, za njim še obdolženec. Pogosto je prvemu paru govorov sledil še en par, v katerih sta tako tožnik kot obdolženec poskušala odgovoriti na nasprotnikove argumente iz prvih govorov. Dokaze in izkaze prič so zapisali še pred začetkom obravnave in jih prebrali oziroma predstavili med obravnavo. Po koncu govorov so porotniki z glasovanjem odločali o tem, katera stranka ima prav, včasih pa tudi o vrsti in višini kazni (Kennedy 2001, 38; Pernot 2005, 24–26; Gagarin 2011, 9).

Zamenjava sodnikov z velikimi porotami je močno vplivala na razvoj sodnega govorništva, posledično pa tudi na splošno govorniško prakso. Pri sodnem sistemu, v katerem sodniki nadzirajo sojenje, lahko sicer prihaja do različnih prekinitev, a se kljub temu ohrani povezana in smiselna predstavitev primera in materiala, saj sodnik sam poizveduje o dodatnih

informacijah, ki jih potrebuje za razjasnitev primera. Pri velikih porotah, ki so delovale v dikasterijih, pa je moral biti sodni postopek zelo urejen in standardiziran, saj je le na tak način lahko zagotovil ustreznost predstavitev primera, ki je morala biti dovolj jasna in razumljiva, da so ji lahko sledili tudi poslušalci, ki niso bili strokovnjaki. Ta način predstavitve primerov in podajanja dokazov je postal značilen za atiške govorce, oblikoval je torej širšo govorniško prakso in vzpostavil standard za strukturo govornega nastopa. "Razširjen, skrbno sestavljen in utemeljen govor je bil proizvod demokratične države, kjer so velike porote na sodiščih zahtevale: neprekinjeno pripoved o dogodkih, ki so vodili do zločina, sistematično argumentacijo, ki je podpirala pripoved, poskus, da se zadrži pozornost in zagotovi naklonjenost običajnih državljanov (ki so sestavljali poroto), in zaključek, ki je bil sestavljen tako, da je povzel ključne točke govora" (Kennedy 1963, 42).

Sodni sistem pa ni le oblikoval splošnega modela javnega govora, temveč je močno posegal tudi v življenje posameznikov, saj se je od njih pričakovala aktivna udeležba, tako v vlogi tožečih strank kot toženih. "Celoten postopek pred sodiščem je predpostavljalo, da je povprečen državljan sposoben voditi tožbo ali predstaviti svoj zagovor, čeprav je bilo osebam brez izkušenj pogosto težko nagovoriti številno poroto, jasno predstaviti svoj primer in prepričati porotnike v pravičnost svoje verzije dogodkov" (Pernot 2005, 25). Ob dejstvu, da so se državljani po pravilu morali sami zastopati na sodišču, je prihajalo tudi do primerov, kjer so tožbe proti posameznikom vlagali tako imenovani *sikofanti*, profesionalni tožniki ali ovaduhi, ki so izkoriščali možnost za vlaganje tožb, pri čemer so se nadejali finančne koristi iz kazni, ki je doletela obsojenega; ali pa so z možnostjo vložitev tožbe izsiljevali premožne posameznike, ki so jim pogosto raje plačali, kot da bi se znašli na sodišču (prav tam).

Zaradi vse večje potrebe po učinkovitem nastopanju na sodiščih so se sčasoma uveljavili *logografi*, pisci sodnih govorov, ki so bili do neke mere podobni današnjim odvetnikom, s to razliko, da strank niso zastopali na sodišču, temveč so jim proti plačilu napisali primeren govor, ki so ga udeleženi v pravdi predstavili pred poroto (Kennedy 2001, 38). Kot zanimivost naj omenimo tudi to, da je bilo branje napisanega govora na sodišču problematično, ker so porotniki v tem videli znak, da predstavitev primera ni iskrena.

Iz zgodovinskih virov ni popolnoma jasno, do kolikšne mere so logografi nastopali v funkciji odvetnikov v smislu preučevanja dokazov ali svetovanja, na katere zakone naj se stranka sklicuje, prav tako ni jasno, ali so stranke urili v sami izvedbi govora na sodišču, zagotovo pa so morali dobro poznati retorična sredstva, s katerimi je bilo mogoče doseči ugoden odziv porotnikov na govore njihovih strank. Za primer si oglejmo začetek sodnega *Govora proti*

Eratosténu znanega logografa Lisije, ki pa ga ni napisal za druge, temveč je z njim sam nastopil v vlogi tožnika. Eratostén je bil namreč eden od trideseterice tiranov, ki so med krajšim padcem demokracije v Atenah leta 406 zanetili državljansko vojno in pobili skoraj dva tisoč Atencev, med drugim tudi Lisijevega brata, zaradi česar je Lisija vložil tožbo, ko je bila demokracija spet vzpostavljena (Movrin v Senegačnik 2001, 24).

Ne zdi se mi tako težko začeti z obtoževanjem, možje porotniki, kot pa prenehati z njim: razsežnost njihovih dejanj je tolikšna in njihovo število tako nezaslišano, da jih celo z lažjo ne bi mogel obtožiti česa hujšega od samih dejstev in da celo v želji po izrekanju resnice ne bi mogel povedati vsega, nujno bi se bodisi izčrpal sodnik bodisi iztekel čas. Zdi se mi, da je položaj ravno nasproten, kot je bil nekoč. Takrat so morali tožniki povedati, kaj imajo proti obtožencem, zdaj pa je treba od obtožencev izvedeti, kaj imajo proti polis takega, da so se spravili nanjo s tolikšnimi zločini. Tega ne govorim zato, ker bi moja usoda sama ne bila dovoljšen razlog za pregon, temveč zato, ker imamo razlogov za razsrjenost vsi v izobilju, tako zasebnih kot javnih (Lisija v Senegačnik 2001, 33).

V začetku govora lahko najdemo številne retorične figure, na primer antiteze in paralelizme. Lisija je prilagodil oziroma obrnil tudi znani topos o govornikovih težavah, saj pravi, da je zaradi množice storjenih zločinov težje končati kot pa začeti govor (Movrin v Senegačnik 2001, 33, op. 2 in 6). V nadaljevanju govora se drži zgoraj omenjene strukture: neprekinjenega opisa, kako je prišlo do zločina; argumentacije, ki podpira pripoved; in zaključka, ki povzema vse bistvene točke govora.

Za razvoj govorništva in govorniške teorije je bilo pomembno tudi dejstvo, da so morali logografi govore za svoje stranke zapisati. Pogosto so jih pozneje celo sami objavljali in s tem oglaševali svoje storitve, zaradi česar so se ohranili – za razliko od tistih v skupščini – številni sodni govori, ki jih je bilo mogoče analizirati. Številni primeri zapisanih govorov so vplivali na razvoj veščine, saj so vsi veliki logografi uporabljali prijeme svojih predhodnikov in jih nadgrajevali z lastnimi inovacijami. Kako povezana je bila logografska dejavnost z govorništvom, lahko vidimo tudi iz dejstva, da je bilo iz kanona desetih atiških govornikov kar osem logografov (Pernot 2005, 25).

Podobno kot pri nastopanju v skupščini je bila torej sposobnost prepričljivega nastopanja in spretnega, prepričljivega govora – torej upoštevanja določenih retoričnih konvencij – odločilnega pomena za uspeh posameznikov, ki so – z lastnim talentom ali z najemom kakovostnega logografa – na sodišču uspeli, na primer, ohraniti dobro ime ali doseči popravo

krivic, v vsakem primeru pa jim je govorniška spretnost prinašala moč, uspeh in družbeni status. Obravnave na sodišču pa so bile pogosto povezane z delovanjem v skupščini, zaradi česar je prihajalo do različnih primerov, ki so obogatili retorično prakso. Pogosto so se v medsebojne tožbe zapletali med seboj tekmujoči retorji, ki so se tako po sodni poti poskušali znebiti svojih nasprotnikov iz skupščine. Najbolj znani so sodni govori Demostena (ki je poleg Cicera najslavnejši govornik antike) in Ajshina, ki sta bila velika politična tekmeča. Pri zadnji tožbi, ki jo je proti Demostenu vložil Ajshin, je Demosten s svojim slovitim govorom *O Kroni* zavrnil vse obtožbe in prisilil Ajshina, da je ta zapustil Atene, s čimer je bila končana tudi njegova politična kariera.

3.4 Slavnostno govorništvo

Tretje področje, na katerem se je oblikoval pomemben del govorov, pa je za razliko od sodišč in skupščine bolj heterogeno. To področje je ob sodnih govorih na sodiščih in razpravljalnih govorih v skupščini definiral tudi Aristotel v svoji *Retoriki*. Zajema tako imenovane *epideiktčne* ali slavnostne govore, ki vsebujejo različne podkategorije in so se izvajali ob različnih priložnostih in na različnih lokacijah. Poznamo *panegirike* (govore ob otvoritvah festivalov in drugih slovesnosti), *epitafe* ali pogrebne govore in demonstrativne govore, značilne za sofiste, ki jih bomo predstavili pozneje. Na Keramejkosu, glavnem atenskem pokopališču, se je vsako leto odvijal pomemben govorniški ritual, tako imenovani pogrebni govor, ki je bil del žalnih slovesnosti za vojaki, ki so življenje dali za atensko polis. "Ta govor je bil formalno dejanje, ki ga je odredila država, govornika pa so izbrali državljani na priporočilo sveta. Vsebina vsakoletnega govora je bila določena s tradicijo, vsebovala pa je tako hvalospev mrtvim in njihovim prednikom kot tolažilni nagovor živim. V posvetilu prednikom so bile slavljene vse Atene: njena zgodovina, demokratična oblast, vojaški podvigi in njihov pridos nos drugim Grkom." (Pernot 2005, 26) Najznamenitejši je Periklejev tako imenovani "pogrebni govor", ki ga je prav tako zapisal Tukidid.

Če povzamem svoje misli, trdim, da je naše mesto šola za vso Grčijo in da je sleherni naš človek po mojem mnenju sposoben, da se izobrazi za vse življenjske oblike v samostojno osebnost, obdarjeno z veliko spretnostjo in prikupnostjo. To pa ni le prazno bahanje za to priliko, temveč trda resničnost. Za to je dokaz moč države, ki smo si jo pripravili s temi lastnostmi. Atene gredo edine med sedanjimi državami v preskušnjo večje, kakor je njih sloves. One edine napadajočemu sovražniku ne dajejo razloga za nejevoljo, če jih skupi od mož, kakršni so naši, ali podložnim razloga za pritožbo, da jim

vladajo nevredni. Svoje sile smo razvili z veliko dokazi in ne na skrivaj. Zato nas bodo občudovala sedanja in bodoča pokolenja. Ni nam potreben ne Homer, ki bi nas hvalil, ali kdo drugi, ki s svojimi pesnitvami sicer trenutno navdušuje, resničnost pa bo njegovo gledanje na stvari kmalu postavila na laž. Naša drznost si je utrla pot v vse dežele in morja ter si vsepovsod postavila večne spomenike dobrega in hudega. Za tako mesto so padli v hrabri borbi, odločni, da jim ga ne sme nihče vzeti. Od živih pa mora biti vsak pripravljen, da prenaša napore in nevarnosti za to mesto (Tukidid 1958, 112).

Tudi ko ni šlo za politično ali sodno odločanje je imel javni govor izjemno pomembno vlogo. Kot lahko vidimo, je "s počastitvijo padlih borcev mesto pelo hvalnico samemu sebi, ustvarjalo svojo legendo in potrjevalo lastne vrednosti. Institucionaliziran državniški govor je bil poseben žanr, prepojen z močnim ideološkim sporočilom" (Pernot 2005, 26).

Vse omenjene institucije – skupščina, svet in sodišča – so v Atenah in drugih demokratičnih polis spodbujale in oblikovale retorično dejavnost. Zaradi skoraj vsakodnevnega in javnega delovanja so vključevale ogromno število ljudi. Direktna demokracija je ustvarjala komunikacijske situacije, ki si jih je danes težko zamisliti. Kot piše Jacqueline de Romily (2002, 57), ki povzema situacijo v 5. stoletju pr. n. št.: "Vse pomembne odločitve so se oblikovale v javnih razpravah. Govor je bil pomemben način delovanja." Posamezniki so si morali izboriti pozornost in naklonjenost množic v fizično napornih in akustično neugodnih razmerah in njihova uspešnost je pogosto odločala o takojšnjih in drastičnih posledicah za njihovo življenje (in življenje skupnosti). Za govorce je bila sposobnost prepričevanja bistvena. Na sodiščih ni bilo poklicnih sodnikov, ki bi nadzorovali izmenjavo argumentov, ni bilo pravnih precedensov in porota ni imela možnosti medsebojnega razpravljanja pred glasovanjem. Vtis, ki so ga s svojim nastopom ustvarile stranke v postopku, je edini odločal o vsebini sodbe. Podobno je bilo v skupščini, kjer niso poznali političnih strank v sodobnem pomenu besede – in je razvoj dogodkov med sejo, torej predvsem govori, ki so bili podani med sejo, odločal o rezultatu glasovanja (Pernot 2005, 26).

Potreba po prepričljivem javnem nastopanju je torej postajala vse večja, uspeh v družbi je bil odvisen od govorniške sposobnosti, *od obvladovanja prepričevalnega govora*, in kdor je bil več retoričnih spretnosti, je imel oblast in večji vpliv. Elokventnost je postala ena od centralnih vrednot, s tem pa je raslo povpraševanje po *retoričnem znanju*. V drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. so se začela pojavljati zapisana pravila za učinkovito javno govorjenje, s čimer se začenja tradicija pisanja retoričnih priročnikov, ki je trajala vse do 17. stoletja n. š. (Kennedy 2001, 38).

3.5 Retorični priročniki: začetki oblikovanja retorične teorije

Retorični priročniki, ki smo jih na kratko že omenili v poglavju o pismenosti, so se začeli pojavljati v grških mestnih državah v drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. Najprej so takšna dela poimenovali *Tékhne*³, "Veščina", ali *Tékhne lógon*, "Govorniška veščina", lahko pa bi jih prevedli tudi kot "veščina logosa" ali "veščina govora", pozneje pa *Rhetoriké tékhne* ali "Retorična veščina".

Priročniki so bili namenjeni potrebam prebivalcev, ki so s prihodom demokracije postali formalno izenačeni med sabo, od njih pa se je pričakovalo, da bodo sposobni govoriti v svojem imenu oziroma z govornim nastopom zagovarjati svoje pravice in dajati predloge. Z nastankom retoričnih priročnikov sta povezani predvsem dve dejstvi – prvo je pojava novega demokratičnega principa – izgorije oziroma enake pravice do govorjenja za vse, ki jo danes poznamo kot svobodo govora, drugo dejstvo pa je pomanjkanje formalnih izkušenj posameznikov, ki so se v kratkem obdobju znašli v povsem novih vlogah, tako na sodiščih kot na demokratičnih političnih skupščinah (Kennedy 2001, 43). Kot smo že omenili v prvem poglavju, je nastanek retoričnih priročnikov povezan tudi z nastankom proze oziroma z naraščajočo uporabo pisanja, ki ni bilo več "rezervirano" le za privzdignjeno, poetično izražanje, temveč je vse širša uporaba omogočila tudi zapise nepoetičnih, bolj tehničnih oziroma praktičnih besedil. Retorični priročniki so zaradi svoje uporabne vrednosti postali zelo priljubljeni in so se hitro širili. V 4. stoletju pr. n. št. so zaradi razmaha pismenosti postali tudi lažje dostopni.

Priročniki so *pomemben mejnik v zgodovini retorike, saj predstavljajo prve poskuse zbiranja in sistematiziranja znanja o govorništvu*, a se na žalost ni ohranilo niti eno od teh zgodnjih del. Za prvi ohranjeni priročnik šteje šele *Retorika za Aleksandra*, ki je bila napisana v drugi polovici 4. stoletja pr. n. št. oziroma dobrih sto let po nastanku prvih priročnikov. *Retorika za Aleksandra* je pomembna predvsem zato, ker nakazuje razvoj od sodne retorike v smer razpravljalnega in slavnostnega govorništva. *Retorika za Aleksandra* pa je nastala le nekaj let pred drugim ohranjenim priročnikom, in sicer Aristotelovo *Retoriko*, ki je *najpomembnejši pregled in teoretizacija retoričnega znanja iz antike in ostaja do dandanes temeljno delo govorniške teorije*, zato bo podrobneje obravnavana v zadnjem poglavju. Na žalost je izgubljen tudi Aristotelov *Tékhnon Synagogé* – pregled obstoječih retoričnih priročnikov, ki so bili dosegljivi v Aristotelovem času. Na podlagi poročil, ki izhajajo iz tega izgubljenega Aristotelovega dela, naj bi do prvega poizkusa, da bi priskrbeli neizkušenemu govorniku nekaj

³ Starogrški samostalnik *tékhne* se lahko prevaja kot "veščina", "spretnost" ali "umetnost".

smernic za pripravo govora in nastopa na sodišču, prišlo na Siciliji. V Sirakuzah, kjer je bila leta 467 pr. n. št. po obdobju tiranije nenadoma vzpostavljena demokracija po atenskem vzoru, so bili državljani prisiljeni svoje primere sami predstavljati na sodišču. V tem času se je pojavil Sirakužan, ki je za plačilo učil preproste tehnike za učinkovito predstavitev in argumentacijo. Kot piše Kennedy (2001, 39), "poznejši grški viri kot 'izumitelja' retorike omenjajo dva Sicilijanca, Koraksa in Tejsija, vendar gre verjetno za eno in isto osebo (...), saj je retorični pouk, ki ga je Tejsiji pripisoval Platon, očitno enak tistemu, ki ga je Aristotel pripisoval Koraksu. Tejsija je svojo umetnost izvorno poučeval ustno in proti plačilu, pozneje pa jo je sam ali kateri od njegovih učencev spravil v pisno obliko in delo so prepisovali ter prodajali. Prepisi so prišli do Aten, kjer so ljudje prepoznali njihovo uporabnost, in tudi tam so različni ljudje začeli pisati priročnike o javnem govorjenju in nastopanju" (Hriberšek v Senegačnik 2001, 250). Koraks in Tejsija po klasični tradiciji torej veljata za utemeljitelja sodnega govorništva. Kot odliko govorništva sta zagovarjala argument iz verjetnosti (ki ga bomo predstavili pozneje), pripisujejo pa jima tudi prvo, tridelno členitev sodnega govora na uvod (*prooímion*), izvajanje (*agón*) in sklep (*epílogos*). Drugi avtor, ki je s svojim delom v drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. pospešil razvoj retorike, je bil Trazimah iz Halkedona, grški retor in sofist, ki je objavil *Veliko govorniško veščino* (*Megále tekhné*), v kateri se je ukvarjal z vprašanjem retoričnega izvajanja, vzbujanja čustev (*patos*), ki mu je pripisoval posebno težo, pa tudi z jezikovno podobo govorov (preprostost jezika) (Hriberšek v Senegačnik 2001, 250).

Velik vpliv, ki ga je imel sodni sistem na razvoj retorike, potrjuje dejstvo, da so se prvi priročniki ukvarjali izključno s sodnim govorništvom, čeprav je bilo mogoče nekatere opisane postopke uporabiti tudi v svetovalnih govorih v skupščini. Razpravljanje o sodnem govorništvu je bilo v pozni drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. v polnem razmahu, kar dokazuje dolg seznam, ki ga je Platon predstavil v svojem delu *Fajdros*. V njem so omenjeni najbolj znani avtorji retoričnih priročnikov (Teodor iz Bizanca, Gorgija, Tejsija, Prodik, Hipija, Protagora itd.), ki so objavljali svoje razprave ter razvijali pravila o obliki in delih sodnega govora, o načinu argumentacije, slogu in uporabi patosa.

Vendar pa iz Platonovih poročil ne smemo sklepati, da so bili zgodnji priročniki teoretske razprave o naravi in uporabi retorike. Kot piše Žmavc (2008, 25), je bila "prva razvrstitev zakonitosti in lastnosti učinkovitega govora najverjetneje podrejena praktičnim ciljem, saj so prvi učitelji konkretne nasvete oblikovali glede na zgradbo govorov, s katerimi so posamezniki nato nastopili bodisi na sodišču bodisi v skupščini". Tako so bili prvi priročniki

verjetno strukturirani v obliki delov govora, torej so vsebovali nasvete za razdelitev govora na več delov, s čimer se je dosegla večja jasnost pri organiziranju vsebine, poleg tega pa so priročniki najverjetneje navajali predvsem vzorčne primere, kaj je dobro uporabiti v posamezni situaciji oziroma delu govora; kako si zagotoviti naklonjenost in interes občinstva v uvodu; kako jasno in jedrnato predložiti primer v prikazu; kako postaviti ali zavrniti argument v dokazovanju; kako povzeti argument v sklepu itd. (Kennedy 2001, 40; Žmavc 2008, 25).

Glede na poročila, ki jih imamo iz sekundarnih virov, so zgodnji priročniki za najpomembnejši del govora že šteli argumentacijo, a so za njeno oblikovanje svetovali uporabo argumenta iz verjetnosti, v grščini imenovano *to eikós*. Platon navaja naslednji primer: "... če slabič, ki je hkrati pogumen, pretepe močnega in hkrati strahopetnega ter mu vzame plašč ali kaj drugega in pride potem pred sodišče, ne sme nobeden od njiju povedati resnice, temveč mora strahopetnež reči, da ni bil pogumnejš sam, ki ga je pretepel, drugi pa mora sicer dokazati, da sta bila samo onadva, pri tem pa venomer trditi: 'Kako bi se bil mogel jaz, ki sem tak, lotiti takšnega?'" (Platon v Kennedy 2001, 41). Ta tehnika, ki bi danes delovala neresno, se je Grkom petega stoletja zdela sprejemljiva in so jo cenili zaradi njene prilagodljivosti.

Navduševali so se nad prefinjenim argumentiranjem, s katerim so dokazovali, kako je ena verjetnost verjetnejša od druge. Nasprotno pa so do neposrednih dokazov, na primer listin ali očividcev, gojili nezaupanje, ker so iz izkušnje vedeli, da so lahko ponarejeni ali podkupljeni. V tistem času se je večina govorništva seveda ukvarjala z vprašanji, ki so zadevala verjetnosti in ne gotovosti, in tudi večina dokazov je prihajala iz področja verjetnega in ne znanstveno dokazljivega (Kennedy 2001, 41).

Kot bomo videli v zadnjem poglavju, je argument iz verjetnosti naletel na hudo kritiko pri Platonu, ki je v njegovi uporabi videl tendenco retorike, da ne odkriva tistega, kar je resnično, temveč tisto, kar je verjetno in s tem prepričljivo. Prav tako je bil do argumenta iz verjetnosti pozneje kritičen Aristotel, saj ga je mogoče uporabiti za dokazovanje in izpodbijanje iste trditve, a ga je kljub temu sprejel kot uporabnega v določenih primerih oziroma pod določenimi pogoji. Aristotel je kritiziral tudi splošno usmeritev priročnikov, ki so se namesto z deliberativnim, razpravljalnim govorništvom (ta je po Aristotelu najbolj vzvišena zvrst) ukvarjali predvsem s sodnim govorništvom. V kontekstu pisanja o sodnem govorništvu jim očita tudi, da namesto raziskovanja splošnih načel govorništva ves trud posvečajo zbiranju različnih navodil, ki svetujejo, kako je mogoče vplivati na čustva sodnikov in porote ali pa

preusmeriti njihovo pozornost na reči, ki v razpravi niso pomembne. Očital jim je tudi, da niso bili sposobni odkriti deduktivne metode sklepanja, ki bi jim omogočila, da retoriko razvijejo v "znanstveno utemeljeno disciplino" (Višić v Aristotel 2000, 21–22).

Tradicionalni zgodovinski pogled začetka retorike vidi v izjemni oralni kulturi Grkov, ki je v kombinaciji z vse večjo razširjenostjo pisave in vzpostavitvijo demokratičnih sistemov prek priročnikov Koraksa in Tejsije in drugih retoričnih besedil kot dejanskih začetkov vodila do razcveta retorike v Atenah in drugje v grškem kulturnem prostoru. Ta pogled predpostavlja, da so bili določeni kulturni in intelektualni elementi retorike prisotni že v arhaičnem in zgodnjem klasičnem obdobju in so potrebovali le prave politične okoliščine, da bi se razvili v dejansko večščino. Retorična teorija, kot sta jo zastavila Platon in Aristotel, naj bi bil pomemben korak, a jo tradicionalni pogled vidi le kot nadaljevanje oziroma sintezo že obstoječih vzorcev, v smislu kulturne kontinuitete (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 5).

Tradicionalni zgodovinski pogled na začetek retorike pa je v svoji knjigi *The origins of Rhetoric* (1995) kritiziral Thomas Cole. Cole trdi, da je retorika kot "govorčeva zavestna manipulacija medija z namenom, da bi se dosegla čim ugodnejša recepcija sporočila pri naslovljenem občinstvu", tipična *iznajdba 4. stoletja*. Zato Cole meni, da je pripisovanje začetka retorike Tejsiji in Koraksu napačno. Domneva, da sta njuna priročnika vsebovala le preproste primere takratnega govorništva in nista bili celostni analizi govorništva, zato naj bi bil njun prispevek k razvoju retorike minimalen. Čeprav tudi Cole meni, da je bilo postopno širjenje retoričnih priročnikov pomembno, pa samo po sebi ne pomeni dejanskega začetka retorike. Po Coleovi interpretaciji je bila retorika oblikovana kot večščina (torej *tékhne*) šele, ko sta Platon in Aristotel združila preučevanje forme s preučevanjem vsebine. Za začetek retorike kot večščine naj bi bilo bistveno spoznanje, da je potrebno poznavanje tako učinkovitega govora kot samega predmeta, o katerem se razpravlja (Thomas in Kent Webb v Worthington 2003, 6). Coleovo kritično analizo začetkov retorike je posredno potrdil tudi Schiappa v svoji knjigi *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece* (1999, 2. pogl.). Schiappa je poizkušal poiskati uporabo pojma retorika oziroma besede *rhetoriké* v besedilih, ki so starejša od Platonovih del, a je ni našel. Od tu izvira njegova teza, da je pojem *rhetoriké*, ki naj bi označeval intelektualno disciplino, ki se ukvarja z večščino retorjev, iznašel oziroma skoval sam Platon med pisanjem *Gorgije*, znanega dialoga o retoriki.

Deli Schiappe in Colea umeščata začetek retorike kot discipline za celo stoletje pozneje, kot je veljalo po tradicionalnem zgodovinskem pogledu. A če na retoriko gledamo kot na posledico

intelektualnega razvoja, skozi katerega sta napredovali tako praksa kot teorija, lahko retoriko spet umestimo v 5. stoletje pr. n. št. Retorika se namreč ni mogla razviti brez ustrezne podlage, potrebovala je torej primerne intelektualne, politične in kulturne razmere, iz katerih sta se razvila tako praksa kot teorija.

4 Sofisti – prvi učitelji retorike

4.1 Sofistično gibanje v stari Grčiji

Retorični priročniki, s katerimi se je začela sistematizacija retoričnega znanja v stari Grčiji, niso bili edini izvor informacij, s katerim so si pomagali vsi, ki so si želeli pridobiti znanje, potrebno za učinkovito javno nastopanje in uporabo argumentov. Kot piše Kennedy (2001, 47), se je "nadaljevala tudi starejša tradicija s posnemanjem uspešnega govornika, ki ni nujno vsebovala konceptualizacije tehnik, in postala značilna oblika retoričnega študija v okviru tega, kar bi lahko približno poimenovali sofistične šole".

V 5. stoletju pr. n. št. se je v Grčiji namreč pojavilo intelektualno gibanje, ki ga označujemo z besedo *sofistika*, njene predstavnike pa imenujemo *sofisti* (*sophistés*). Sofisti so za razvoj retorike pomembni kot nosilci intelektualnega gibanja, ki je vodilo od mitološke zavesti proti racionalnemu, znanstvenemu pojmovanju sveta, obenem pa so bili prvi učitelji in teoretiki znanja in veščin, ki so se razvili v retoriko. Sofisti so s svojimi deli vplivali na razvoj retorične teorije in prakse ter *predstavljajo povezavo* med prvimi retoričnimi teoretiki, pisci retoričnih priročnikov in retorično teorijo, kakor sta jo zasnovala Platon in Aristotel.

Sofisti so bili misleci in potujoči učitelji, ki so se v drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. začeli pojavljati na ozemlju stare Grčije. Prihajali so iz različnih krajev, potovali so iz mesta v mesto, poučevali, predavali in objavljali svoja dela. Zaradi kulturne pomembnosti in liberalnosti demokratičnega političnega sistema jih je večina pogosto prihajala v Atene, nekateri pa so se tam tudi naselili za stalno. Sofisti niso bili celovita šola ali organizirana skupina, in čeprav so jih označevali z isto oznako ter jim pripisovali skupne poglede, so se med sabo precej razlikovali, skupna pa sta jim bila predvsem netradicionalen pogled na svet in poučevanje "novega znanja". Seznam pomembnih sofistov vključuje Protagoro, Gorgija, Prodika in Hipija (Pernot 2005, 14).

Beseda "sofist" sicer prihaja iz pridevnika "sóphos", ki pomeni "moder", danes pa bi jo lahko prevedli tudi kot "strokovnjak" ali celo kot "intelektualec". V 5. stoletju pr. n. št. so z njo označevali vsakogar, ki je za plačilo poučeval gramatiko, retoriko, politiko, etiko ali kakšen drug predmet. Njihovo delovanje je bilo vsekakor novost v grškem svetu, saj so pred njimi obstajali le učitelji za osnovno raven izobrazbe, torej učitelji branja in pisanja. Prav tako v tem času niso obstajale izobraževalne institucije na višji stopnji, zato so si mladi, ki so bili željni intelektualnega napredovanja, lahko najeli mentorja ali pa se pridružili krogu kakega

priznanega misleca, vendar je bilo tako poučevanje precej spontano in nestrukturirano. Sofisti pa so začeli ponujati izdelane programe za poučevanje in tečaje o različnih temah, ki jih je bilo treba plačati.

V politični sferi je, kot smo omenili v prejšnjem poglavju, v tem obdobju prišlo do velikih sprememb, ki so botrovale prihodu sofistov. Vzpostavitev demokracije in Klejstenove reforme na koncu 6. stoletja pr. n. št. so poleg elit v politično participacijo vključile tudi navadne državljane. Tem so sledile tudi Efijaltove in pozneje Periklejeve reforme, ki so še dalje pripeljale politično enakost in enakopravnost med državljani. S tem se je na novo odprlo vprašanje političnih pravic in odgovornosti, ki so po novem zajemale večji del prebivalstva. Posledično je imelo vse več državljanov delež v političnih, družbenih in finančnih obveznostih v državni upravi, in da bi jih uspešno opravljali ter napredovali, so potrebovali primerno izobrazbo. To je ustvarilo primerno okolje za razcvet sofistike, saj so sofisti v skladu s svojo idejo o možnosti poučevanja "odličnosti" ali "vrline" (*areté*), ki je sicer eden od centralnih pojmov v starogrški kulturi, najpogosteje ponujali ravno izboljšanje "spretnosti oziroma veščine v političnih zadevah" (Grimaldi v Johnstone 1996, 25).

Omeniti je treba tudi, da sofisti niso delovali samo kot učitelji. Nekateri med njimi so imeli visok družbeni status ter so včasih vplivali tudi na mednarodno in notranjo politiko, tako z nasveti kot s svojimi govori. Protagora je sestavil zakonik za atensko kolonijo Turiji na Siciliji. Gorgija je s svojimi govori ob otvoritvah olimpijskih iger spodbujal k enotnosti Grkov. Izokrat pa je objavil številne govore, da bi vplival na politične dogodke svojega časa. Sicer je težko slediti neposrednim učinkom sofistov na javno odločanje, pomemben pa je bil njihov posredni vpliv, ki so ga s svojimi lekcijami o zgodovini, politični teoriji in predvsem retoriki imeli na svoje učence (Kennedy 2001, 69).

4.2 Racionalnost, jezik in logos pri sofistih

Sofistično gibanje je bilo epistemološko gledano pomembno zato, ker je prispevalo in oblikovalo spremembo miselnosti s tem, da je prevzelo racionalnost zgodnjih grških (naturalističnih) filozofov, a je obenem prineslo drugačen poudarek oziroma novo vsebino. Če so se predsokratični filozofi že obračali od mitov proti iskanju racionalnega, v smislu iskanja zakonitosti, po katerih delujeta narava in svet, pa so se sofisti osredotočali na praktično modrost in na človeka, "posameznika kot člana polis" (Wothington 2007, 38), njegove potrebe in znanje ter spretnosti, ki bi mu omogočile, da postane pomemben član skupnosti.

Sofisti so – kot predstavniki racionalnega načina razmišljanja, ki ni več temeljilo na mitologiji – preučevali jezik in učinkovitost govornjene besede. Tako kot naturalistični filozofi pred njimi so z opazovanjem prihajali do svojih ugotovitev. V primeru jezika so opazovali učinkovite govornike in načine govornjenja. Na podlagi teh opazovanj, ki so jih zbrali v zbirke primerov, so prišli do gradiva za analiziranje in teoretizacijo, ki se je pozneje razvilo v retoriko kot "veščino prepričevanja". Bistveno področje, ki je postalo osrednja tema preučevanja in poučevanja večine sofistov, je bil *logos*, ki je imel skozi zgodovino grškega jezika veliko pomenov, obenem pa je nekakšen predhodnik retorike, zato ga je treba podrobneje pogledati. Logos lahko pomeni karkoli izrečenega, lahko je "beseda", "stavek", "del govora", "govor" ali "pisano delo". Označuje bolj vsebino kot slog in pogosto vključuje logično razmišljanje, zato lahko pomeni tudi "argument" ali "razlog" in "vzrok". Kot smo že omenili, so se tudi prvi retorični priročniki imenovali "Tékhne lógon" ali "govorniška veščina". Kennedy (1994, 11–12) v povezavi s tem omenja, da se besedo "logos" taksonomsko lahko obravnava kot rod, katerega vrsta ali podvrsta je retorika. Vendar je bil za razliko od "retorike" – ki je dobivala včasih tudi negativne konotacije – "logos" vedno obravnavan kot pozitiven dejavnik v človeškem življenju, učitelji retorike pa so ga pogosto slavili. V svoji *Hvalnici Heleni* ga je sofist Gorgias takole opisal: "Govor (logos) je mogočen gospodar, ki s skrajno majhnim in skoraj docela nevidnim telesom izvršuje najvišja božanska dejanja. Zmore namreč tako pomiriti strah in pregnati žalost kakor tudi vzbuditi veselje in okrepiti usmiljenje" (Gorgija v Antič 2009, 31).

V skladu z obsežnostjo pojma logos so bili široki tudi interesi sofistov, ki so preučevali jezik, slovnico, besedoslovje, argumentacijo in slog. Glavni element, ki na neki način predstavlja presek vseh omenjenih kategorij, pa je "spretna in prepričljiva uporaba govora" (Worthington 2007, 38). V skladu s tem so se sofisti zanimali za eristiko, umetnost zavračanja (refutacije) argumentov in verbalno nasprotovanje. Čeprav retorika kot veščina z dorečenim področjem preučevanja še ni bila izoblikovana, lahko vidimo, da jo je *interes sofistov* v veliki meri že definirala.

Med idejami, ki so jih izpostavili sofisti, jih je nekaj neposredno vplivalo na retoriko. Znamenita izjava Protagore jasno podvomi v obstoj nespremenljivih vrednot in absolutno definirane realnosti: "Človek je merilo vseh stvari." Logična posledica te relativistične pozicije je, da ne obstaja resnica (ali pravica), ki bi bila definirana enkrat in za vselej in ki bi terjala, da je vse ostalo podrejeno njej. Nasprotno, resnica mora biti dorečena v vsakem trenutku in se vzpostavi skozi to izrekanje, skozi razpravo o njej. Pri tem pa je seveda

pomembno, *kako prepričljivo* je izrečena. V Protagorovih izjavah in tudi v izjavah nekaterih drugih sofistov je prisoten tudi razmislek o uporabi govora v vseh situacijah, kjer resnica ni ugotovljena vnaprej ali evidentna od zunaj, torej tam, kjer poteka razprava o vrednotah in verjetnosti, ne pa o aksiomih ali znanstvenih ugotovitvah. Tendencia sofističnega gibanja je bila celo dokazovanje, da absolutne reči sploh ne obstajajo. Njihove trditve deloma izvirajo oziroma so podkrepljene s primeri iz sodnih dvoran, teh "arhetipskih odrov za retoriko" (Pernot 2005, 14), kjer si govori nasprotujejo in tekmujejo med sabo, resnica in pravica pa nista vnaprej ugotovljeni, temveč se do njiju pride preko same razprave. "Tako kot razprave na sodiščih tudi politične razprave ponazarjajo enako bistveno značilnost: prepričevanje je povezano s konfliktnimi trditvami, ki predstavljajo nasprotne argumente. Tako zasnovana retorika se odvija na področjih človeškega delovanja, ki terjajo razprave in pogajanja ter stojijo na drugi skrajnosti od evidentne resnice in enoznačnih misli" (prav tam).

4.3 Sofisti – prvi učitelji retorike

Kot potujoči učitelji so sofisti pogosto promovirali svojo sposobnost, da mlade može uspešno naučijo, kako naj ustrezno vodijo svoje osebne zadeve, od upravljanja ekonomskih poslov do državnih zadev, kar naj bi jim zagotovilo moč in vplivnost. Kot smo že omenili, je vse večje število državljanov vstopalo v politiko, kjer je bila zaradi uvedbe demokracije sposobnost prepričljivega govorjenja oziroma obvladovanja prepričevalnega govora zdaj ključnega pomena za uspeh in javni vpliv.

Nov tip izobrazbe, ki so jo ponujali sofisti, je zajemal številna področja, a je bil pogosto skoncentriran v poučevanje prepričevalnega govora. Ta retorična izobrazba naj bi omogočila učencem uspeh v političnem in zasebnem življenju. To je bil najbolj konkreten in pomemben predmet. Kot piše Kennedy (2001, 48), sicer ni povsem jasno, kako je potekal pouk v sofistčnih šolah, osrednje dejavnosti pa so bile verjetno poslušanje učiteljevih, torej sofistovih, govorov, ki mu je sledilo njihovo memoriziranje ali posnemanje teh govorov kot vzorčnih modelov za uporabo argumentacije in sloga. Ti vzorčni primeri govorov so vsebovali določene teme, sloge in različne vrste argumentacije, ki so učencem koristile, saj jih je bilo mogoče uporabiti v prihodnjih javnih nastopih. Metode poučevanja so bile raznovrstne in predvsem ustne. Nekateri sofisti so uporabljali metodo vprašanj in odgovorov, ki spominja na dialektiko, ki sta jo pozneje razvila Sokrat oziroma Platon. Vprašanja in odgovore so tudi zapisovali, iz česar se je razvil žanr zapisanih dialogov. Poleg poslušanja in posnemanja govorov je pouk najbrž vključeval tudi poučevanje teorije, sestavljanje spisov o dejanskih ali

fiktivnih temah, urjenje gestikulacije in glasu ter različna tekmovanja med učenci (Pernot 2005, 14; Gagarin 2011, 20). Kot piše Žmavc (2008, 29), nam pregled metod poučevanja sofistov razkriva značilnosti, ki sta "tesno povezani s poznejšim razvojem retorične teorije: prvič, da je za uspešno obvladovanje govorniških veščin postalo zelo pomembno tudi poznavanje strukture jezika in govora, in drugič, da so sofisti s svojimi raznolikimi metodami poučevanja veliko prispevali h konceptualizaciji retoričnih tehnik, saj mnoge izmed njih lahko prepoznamo kot zametke poznejših izoblikovanih teoretskih konceptov". Grimaldi (v Žmavc 2008, 27–28) navaja naslednje metode poučevanja, ki so bistveno vplivale na razvoj retorične teorije in prakse:

I. Javni prikaz, nastop (*epideixis*): javno predavanje, ki je vsebovalo predstavitev problema oziroma ideje v jezikovno dodelanem slogu. Pogosto je bilo predmet takih prikazov znano stališče sofistov o nasprotju med konceptoma *nómos* in *phýsis*, med ustaljenimi konvencijami in naravnimi/objektivnimi zakonitostmi. Teme, ki so jih obravnavali ti prikazi, so bile splošno grške in primerne za slavnostni ali politični govor.

II. Ekstemporalni govori: v zvezi s sofisti ekstemporalni govor pomeni pripravljenost razpravljati o čemerkoli in brez vnaprejšnje priprave. Številne primere lahko najdemo v Platonovih dialogih, npr. v *Gorgiji*.

III. Metoda kritične analize poezije: Grki so jo dobro poznali, saj prve interpretacije Homerjeve Iliade in Odiseje izhajajo že iz 7. stoletja pr. n. št., v okviru sofističnega pouka pa je bila to verjetno že uveljavljena tema razprave.

IV. Eristika: pri nasprotnikih sofistov je veljala za najmanj priljubljeno metodo poučevanja in je pomenila obliko dokazovanja, kjer so bile v ospredju tehnike, kot so razpravljanje (*disputatio*), zavračanje (*refutatio*) in pobijanje (*contradictio*). Eristiki so po navadi poskušali svojega nasprotnika za vsako ceno premagati, tako da so ga zvalili v logične zanke ter zasuli z logičnimi ugankami in s paradoksi; izkoriščali so jezikovna dvoumja in uporabljali napačna sklepanja, s katerimi so poskušali pokazati, da nasprotnikov argument vodi v absurd. Zlasti Platon je zavračal eristiko kot obliko prevare, ki jo uporabljajo tisti, ki jih zanimajo prepirljive in trivialne diskusije.

4.3 Sofisti, pomembni za razvoj retorike

Trije sofisti, ki so največ prispevali k razvoju retorične misli in oblikovanju poznejše teorije, so bili Protagora, Gorgija in Izokrat. V obdobju, v katerem so živeli (Protagora se je rodil

okrog leta 490 pr. n. št., Izokrat pa je umrl leta 338 pr. n. št., torej 150 let pozneje), je prišlo do bistvenega razvoja retoričnega znanja, v zadnjem delu pa tudi do formiranja retorike kot teoretsko utemeljene veščine v Aristotelovem delu *Retorika*. V njihovih prispevkih lahko sledimo razvoju retoričnega znanja, ki je tekel vse od Protagorovih osnovnih načel o "obstoju nasprotujočih si argumentov za vsako temo" prek Gorgijevih slogovnih inovacij in tehnik za vzbujanje čustev poslušalcev do Izokratove retorične šole, ki je temeljila na načelu, da mora vsak državljani obvladati argumentirano razmišljanje in prepričljivo uporabo jezika, če želi prispevati k skupnosti. Od prvih načel formuliranja javnega govora do retorike kot nujnega znanja za etično delovanje, torej. Trojica sofistov je zanimiva tudi zaradi ujemanja ali prekrivanja s poznejšo Aristotelovo razdelitvijo tehničnih sredstev prepričevanja (torej tistih, ki so odvisna od spretnosti govornika). Kot smo že omenili, jih je namreč razdelil v tri kategorije: logos, patos in etos, ki se ujemajo z glavnimi interesi omenjenih sofistov: Protagora: argumentacija, dokazovanje – logos; Gorgija: vzbujanje oziroma vplivanje na čustva – patos in Izokrat: značaj govornika – etos. Če jih jemljemo na tak način, lahko vidimo, kako bistvena je bila kontinuiteta razvoja retorične misli, ki je omenjena na koncu drugega poglavja.

4.4.1 Gorgija

Gorgija (485–380 pr. n. št.) je bil predstavnik prve generacije sofistov, obenem pa edini sofist, čigar dela so se ohranila do danes. Njegova osebna zgodba je tako povezana z njegovim delom, da je treba omeniti vsaj nekaj biografskih elementov. Gorgija naj bi bil učenec predsokratskega filozofa Empedokla (Kerferd 1981, 44). Kot ambasador Leontinijev (blizu Sirakuz na Siciliji) je leta 427 pr. n. št. pripotoval v Atene, kjer je meščane navdušil s svojim "govorniškimi slogom in dramatičnim nastopom" (Kennedy 2001, 52). Po uspehu v Atenah, v katere se je pogosto vračal, je postal učitelj govorništva, potoval je po grškem kulturnem prostoru ter si s svojimi nastopi in lekcijami pridobil izjemno slavo in bogastvo.

Prijeme, ki jih je uporabljal v svojih govorih, je jemal predvsem iz grške poezije, kar ni bilo neobičajno, a jih je izkoristil v večji meri kot kdorkoli pred njim. Za njegova dela so značilni izrazito antitetična struktura stavkov ter tudi paralelizem členov, ritmičnost besed in rime. Njegovi govori so bili zastavljeni v prozi, a so zveneli kot poezija. Izrazna sredstva, ki jih je uporabljal, so dobila ime *gorgijanske figure*, njihova uporaba v prozi pa je postala znana kot *gorgijanski slog*. Gorgija si je očitno prizadeval ustvariti vzvišen govorniški slog v formalnem govoru, ki bi se razlikoval od pogovornega jezika, ker je verjel, da lahko ti posebni primeri in

tehnike zbudijo strasti ali celo obsedejo duha poslušalca in ga navedejo, da se začne nezavedno strinjati z govorcem (Kennedy 2001, 54).

Kot smo že pokazali pri njegovem opisu logosa oziroma govora, "ki z nevidnim telesom izvršuje najvišja božanska dejanja", se je Gorgias dobro zavedal velikega, skoraj magičnega vpliva prepričljivega govorjenja na človeški um. "Gorgias trdi, da je moč besednega prepričevanja mogoče presojati po tem, kako učinkuje na duše poslušalcev. Slednje pa zelo očitno kaže tudi na to, da se je Gorgias zelo zanimal za čustveni odziv poslušalcev oziroma za tehnike, s pomočjo katerih je mogoče manipulirati s čustvi poslušalcev" (Žmavc 2008, 35). Govornika je videl kot *psihagoga*, torej "vodnika duš", ki z govorom – kot neke vrste zaklinjanjem ali inkantacijo – popelje poslušalce kamorkoli želi. Naloga govornika torej ni toliko v logičnem dokazovanju, temveč v čustvenem prikazovanju, ki v poslušalcih zbudi pripravljenost, da bi mu verjeli. Kot piše Richard Enos (v Kennedy 2001, 54), moč prepričevanja torej vključuje prevaro "čustvenega in razumskega stanja poslušalcev, s tem da s pomočjo besed umetno spodbujamo odzive na čutni ravni". Posebej v njegovi *Hvalnici Heleni* "lahko v govoru opredelimo tudi vlogo prepričevalnih sredstev, saj so zlasti neracionalna sredstva eksplicitno predstavljena kot tista, ki nadomeščajo razumsko argumentacijo ali "aristotelški logos" in katerih funkcija je spreminjati komaj verjetne trditve v sprejemljive (Žmavc 2008, 35). Poglejmo si tri odlomke iz govora, v katerem Gorgija dokazuje, da je bila Helena nedolžna (čeprav je bilo splošno sprejeto mnenje vseh Grkov, da je kriva, ker se je pustila zapeljati Parisu).

Kar je storila, je storila ali po volji Usode, načrtih bogov in sklepih Nujnosti, ali je bila ugrabljena na silo, ali prepričana z besedami, ali pa ujeta v ljubezni. Če je bilo zaradi prvega, je treba kriviti tistega, ki je kriv. Saj vendar volje boga ni mogoče zadržati s človeško voljo. Že po naravi šibkejša ne ovira močnejšega, ampak močnejša vlada in načeluje šibkejšemu, tako da močnejše vodi, šibkejša pa sledi. Bog je od človeka močnejši, tako po moči kot po modrosti, pa tudi v drugih rečeh. Če je torej krivdo treba pripisati Usodi in bogu, potem je treba tudi Heleno oprati sramote.

Če je bila nasilno ugrabljena, protipostavno odvedena in krivično onečaščena, je jasno, da je kriv ugrabitelj, ker ji je storil silo, ona pa je kot ugrabljenka doživela nesrečo. Torej si barbar, ki se je drzno lotil te barbarske drznosti v besedi, zakonu in dejanju, v besedah zasluži obtožbo, po zakonu izgubo pravic, po dejanju pa kazen. Ona pa, nad katero je bilo storjeno nasilje, ki ji je bila odvzeta domovina in je bila oropana svojih dragih, kako naj ne bo prej vredna usmiljenja kakor obrekovanja? On je namreč

zagrešil strahotne zločine, ona pa jih je pretrpela. Zato je prav, da z njo sočustvujemo, njega pa sovražimo.

Če je bil govor tisti, ki je prepričal in prevaral njeno dušo, je tudi v tem primeru ni težko zagovarjati in je rešiti obtožbe, in sicer takole: govor je mogočen gospodar, ki s skrajno majhnim in skoraj docela nevidnim telesom izvršuje najvišja božanska dejanja. Zmore namreč tako pomiriti strah in pregnati žalost, kakor tudi vzbuditi veselje in okrepiti usmiljenje. Da je to tako, bom dokazal, dokazati pa je treba poslušalcem tudi s pomočjo mnenja (Gorgija v Antič 2009, 30–31).

Gorgijevi govori pa niso bili predmet preučevanja le kot slogovni zgledi; prikazovali so tudi razporeditev snovi in logično argumentiranje. *Hvalnica Heleni* je razdeljena na uvod, prikaz, dokazovanje in sklep, kakor so učili tedanji priročniki. Tudi v njegovi kvazi-filozofski razpravi *O ne-bivajočem* ali *O naravi*, ki je deloma ohranjena, lahko vidimo resen poskus logičnega argumentiranja. Vsekakor pa je bistven prispevek Gorgije, ki ga je potrdil z lastnim zgledom, v njegovem prepričanju o izjemni moči jezika oziroma v "izenačitvi jezika in moči – kar je bilo stališče, značilno za Grke, vsaj od časa Gorgije naprej, in pojasnjuje izjemno energijo, ki so jo posvečali študiju retorike v antičnem svetu" (Tompkins v Herrick 2001, 40).

4.4.2 Protagora

Za razliko od Gorgije in njegovih stilističnih inovacij je bil Protagora pomembnejši za razvoj filozofije, ki je delovala kot podlaga za razvoj retoričnih praks. Dobrih 20 let pred Gorgijem je prišel v Atene in ostal tam približno do leta 410 pr. n. št., ko je umrl ali pa je bil pregan. Po nekaterih poročilih je bil prvi sofist, saj je poučeval za plačilo. Zaradi intelektualnih in govorniških sposobnosti je užival velik ugled, bil je tudi svetovalec Perikleja, ki je bil takrat glavni atenski državnik. Protagora je bil pomemben člen v starogrški tranziciji od mitopoetske do racionalistične kulture (Schiappa 2003, 13), tranziciji, ki je omogočila tudi razvoj retorične teorije. Zaslužen je za odkritja na področju retorike, epistemologije, dialektike in literarne kritike. Pripisujejo pa mu tudi sistematiziranje erističnih argumentov oziroma argumentacijskih trikov (v delu *Resnica ali Podirajoče besede*), katerih namen je zagotoviti zmago v retorični situaciji, pri tem pa načrtno ne upoštevajo pravega pomena oziroma resnice oziroma ju celo izkrivljajo. Na žalost razen manjših fragmentov ni ohranjeno nobeno njegovo delo. Tako kot po Gorgiji je Platon tudi po Protagori naslovil enega od svojih dialogov, v

katerem nastopa kot eden od glavnih udeležencev. V tem dialogu pa ni govora o retoriki, temveč o odličnosti (areté) in o tem, ali jo je mogoče naučiti (Herrick 2001, 42).

"Kot filozof je opozoril na subjektivnost človekovega mišljenja in relativnost vsega, češ da je mogoče o isti stvari imeti dvoje nasprotnih, pa vendar enako upravičenih mnenj; ker je to relativnost in skeptičen pogled apliciral tudi na obstoj bogov, je bil menda obsojen brezboštva" (Hriberšek v Senegačnik 2001, 252). Najznamenitejša trditev, s katero je začel svoje delo, je t. i. "homo mensura" stavek: "Človek je merilo vseh stvari, tistih, ki so, kako so, tistih, ki niso, kako niso." Za retoriko je bil poleg raziskovanja argumentacijskih tehnik pomemben zaradi svojih slovničnih raziskav (raba besed, nakloni, časi, spol) ter zaradi retoričnih vaj, ki jih je naslovil Protigovori (*Antilogije* – obravnave istih vprašanj z nasprotnih stališč), s katerimi je učence uvajal v retorične razprave, toda njegov najbolj daljnosežni prispevek je razvijanje argumentacijskih tehnik (Hriberšek v Senegačnik 2001, 252–253).

Aristotel mu pripisuje stavek, da lahko besedna umetnost ali govorniška veščina (tékhne lógon) "tudi slabšo stvar naredi močnejšo" in da o "vsaki stvari obstajata dva nasprotujoča si argumenta". Oba stavka nakazujeta odpiranje horizonta retorike, ki jo je slabih sto let pozneje definiral Aristotel kot "zmožnost, da pri vsakem primeru ugotovimo razpoložljivo sredstvo prepričevanja" (Aristotel v Kennedy 2001, 95). Če s filozofske perspektive pogledamo Protagorovo prvo izjavo in poznejšo Aristotelovo definicijo retorike, lahko vidimo, da je prva osnova za drugo, in sicer: "zmožnost, da pri vsakem primeru ugotovimo razpoložljivo sredstvo prepričevanja" *predpostavlja*, da pri vsaki stvari (zadevi) *obstaja argument* (sredstvo prepričevanja), ki *se lahko odkrije*. Ker Aristotel govori o "razpoložljivih sredstvih", je jasno, da so ti argumenti lahko pritrdilni ali odklonilni, torej nasprotujoči.

Čeprav je Protagora s tem stavkom verjetno želel zgolj poudariti moč govorjene besede, so ga pozneje velikokrat napačno interpretirali v pomenu, da lahko tudi krivično stvar prikaže kot pravično (Hriberšek v Senegačnik 2001, 252). Protagora je bil očitno prepričan, da je vedno mogoče zoperstaviti nasprotujoče si argumente o pomenljivih rečeh oziroma da za vsak argument obstaja protiargument in da se končni odgovori oziroma resnica pokažejo ali oblikujejo v spopadu med argumenti "za" in proti". Njegovo stališče o naravi retorične situacije je torej podobno Gorgijevemu. Kot zanimivost naj navedemo tudi to, da Protagori pripisujejo metodo spraševanja, ki jo je prevzel Sokrat, torej *dialektiko*, ki jo bomo opisali pozneje in je izjemno vplivala na razvoj filozofije ter naj bi izhajala ravno iz Protagorove prakse zoperstavljanja nasprotujočih si argumentov (Herrick 2001, 40).

4.4.3 Izokrat

Izokrat spada v drugo generacijo sofistov, saj je bil rojen petdeset let po Protagori in Gorgiji. Bil je Platonov sodobnik in v nekaterih pogledih – predvsem tistih, ki zadevajo retoriko – tudi njegov tekmečnik. Rojen je bil v Atenah, kjer je najprej deloval kot logograf, potem pa je odprl svojo šolo, *prvo retorično šolo v Atenah*, in sčasoma postal najbolj cenjen učitelj retorike v mestu. Vprašanje, ali Izokrata lahko štejemo med sofiste, ostaja kontroverzno. Tako kronološko kot vsebinsko predstavlja mejo med prvimi sofisti na eni strani in predstavniki "filozofske retorike" na drugi. V nekaterih svojih spisih (*Proti sofistom*) je celo kritiziral zgodnje sofiste zaradi etičnih pomanjkljivosti, bil pa naj bi tudi Sokratov učenec, kar ga bolj približa Platonu, po drugi strani pa je bil tudi Gorgijev učenec, prevzel je nekatere pedagoške poglede prve generacije sofistov in predvsem učil retoriko za plačilo (Herrick 2001, 43). Izokrat je pomembna figura v razvoju retorike kot discipline, saj je uspel združiti ter dodatno razviti različne trende in vplive filozofije in sofistične retorike. Prispeval je tudi k razvoju sloga z zahtevami po gladki tekoči prozi in dolgih stavkih, obenem pa je v svojih delih očrtal retoriko kot vedo, ki se ukvarja s tremi predmeti: določitvijo in razporeditvijo snovi ter s slogom. Pripomogel je k uveljavitvi retorike kot glavnega predmeta v izobraževalnem sistemu stare Grčije (in pozneje Rima).

Njegova "šola retorike" je bila v več pogledih nadgradnja sofističnih šol. Zahteval je, da študenti v njej ostanejo dalj časa, sam pa ni potoval, temveč je ostajal v Atenah. Šola je imela jasno zastavljene cilje in konsistenten program, ki se je izvajal več kot 50 let – vse to ji je dajalo stabilnost, ki je v izobraževanju ostalih sofistov ni bilo (Kennedy 2001, 57). Izokratova retorična šola je bila osnovana na izobrazbenem idealu posameznika, ki temelji na moči besede. Ob tehničnih pravilih, ki jih je učil, je bil Izokratov namen, da sestavi program celovite – tako intelektualne kot moralne – izobrazbe, kar je izhajalo iz njegovega prepričanja, da dober govornik lahko postane le človek, ki zna pravilno razmišljati in je dobronameren oziroma moralno neoporečen (Pernot 2005, 39).

Moralni značaj govornika oziroma etos je ena od bistvenih komponent pri Izokratu, kar ga ločuje od večine ostalih sofistov, ki so imeli bolj praktične poglede. Verjel je, da se ga ni mogoče naučiti, a ga je mogoče s študijem govora in politike spodbujati in razvijati. Izokratov poudarek na etosu je ostal ena od glavnih tem v grški retorični teoriji, saj ga je Aristotel v svoji *Retoriki* postavil kot eno od treh kategorij tehničnih sredstev prepričevanja (Herrick 2001, 40).

Izokrat je učil, da mora biti govorništvo uporabljeno za razvijanje in uveljavljanje grških idej in institucij ter je zaničeval slabe oziroma škodljive govorniške prakse na sodiščih (Herrick 2001, 40), zato je svoj pedagoški program zastavil drugače kot njegovi predhodniki, ki so govorništvo poučevali s poudarkom na že omenjenih argumentacijskih trikih (eristika) ali z uporabo vzorčnih govorov in stalnih fraz. Kot piše Kennedy, je verjel, da "mora posameznik začeti iz svoje prirojene sposobnosti, ki jo izobraževanje lahko izostri, ne more pa je ustvariti. Uspešno govorništvo vsebuje tri elemente: naravne danosti, izobraževanje in prakso – ta trojica je ostala trajna poteza klasične retorične teorije" (Kennedy 2001, 58).

Tako kot pri številnih drugih sofistih je bil pri Izokratu bistven koncept logosa, ki ga je pojmoval kot govor, tako notranji kot zunanji. Izokrat je slavil logos, umetnost diskurza, ker je verjel, da lahko študij govorništva izboljša ljudi, saj je pogoj in podlaga za inteligentno ravnanje ljudi in mora biti zato posvečen iskanju resnice. Kot piše v svojem delu *O zamenjavi premoženja*: "Ugotovili bomo, da ne obstaja niti eno razumno dejanje, ki ga ne bi opravili s pomočjo govora." Za razliko od Platona je "resnico" pojmoval praktično, in sicer kot najbolj točno mnenje (*tà éndoxa*), do katerega lahko pridemo. Medtem ko je Platon zaničeval mnenja in za odkrivanje resnice sprejemal le absolutno znanje, je Izokrat (kot pozneje Aristotel) upošteval tudi argument iz verjetnosti, saj je verjel, da do absolutne resnice ni mogoče priti v vseh situacijah. Logos, kot ga je pojmoval Izokrat, v obliki eseja, govora, dialoga ali predavanja mora biti organski, živa celota s sistematično urejenimi deli (s tem se je strinjal tudi Platon). Poleg tega, da Izokrat sam ni želel nastopati oziroma predstavljati svojih govorov pred občinstvom (po lastnem opisu naj bi imel slab glas in premalo samozavesti), ga je zahteva po celovitosti in urejenosti govora napeljala k temu, da je svoje govore raje zapisal in objavljaj, kot pa govoril. S tem pa je postal začetnik pomembne spremembe v grški retoriki, ki je vodila od govora kot prevladujočega medija izražanja k uveljavitvi pisanja. S tem je Izokrat dal svoj glavni prispevek k retorični tradiciji. Pazljivo urejeni, izpiljeni in zapisani govori, ki jih je objavljaj, so prispevali k revoluciji pismenosti (omenjeni v prvem poglavju), s to prakso pa je govor prešel v kategorijo literature, pojav, ki ga Kennedy (2001, 62) imenuje "literaturizacija" (it. *letteraturizzazione*) retorike. Za primer pogledjmo odlomek iz Izokratovega znanega spisa *Proti sofistom*, v katerem je nastopil proti različnim primerom škodljivih sofističnih praks.

Grajo pa ne zaslužijo samo ti, ampak tudi tisti, ki izjavljajo, da se ukvarjajo s političnim govorništvom; tem namreč ni prav nič mar za resnico in menijo, da je umetnost to, če si z majhno šolnino in velikimi obljubami pridobijo kar največ učencev in če lahko od njih

kaj dobijo. Sami pa so tako topoglavi in prepričani, da so neumni drugi, da čeprav pišejo slabše govore, kot jih nekateri laiki improvizirajo, kljub temu obljublajo, da bodo iz svojih učencev naredili takšne govornike, da v praksi ne bodo pustili neizkoriščene nobene možnosti. Nobene te zmožnosti ne pripisujejo ne izkušnjam ne nadarjenosti učenca, ampak misleč, da bodo zaradi pretiranih obljub želi občudovanje in da se bo zaradi tega zdelo, da poučevanje govorništva uživa večji ugled, zatrjujejo, da bodo prenesli govorniško znanje tako zlahka, kot bi učili črkopis, ne da bi se sami dodobra poglobili v eno ali drugo področje. Ne vedo pa, da umetnosti ne delajo velike tisti, ki jih brez pomisleka bahavo povzdigujejo, ampak tisti, ki zmorejo odkriti pravo bistvo sleherne (Izokrat v Senegačnik 2001, 107–108).

Proti sofistom je sicer programski govor, ki ga je Izokrat napisal in objavil kmalu po odprtju svoje retorične šole. "V tem govoru bi svojo šolo rad ločil od šol drugih, tako tistih, ki so poučevali trike argumentiranja, kakor tudi tistih, ki so učili javno nastopanje s pomočjo vzorčnih govorov in stalnih fraz" (Kennedy 2001, 58). Kot zanimivost je treba omeniti tudi to, da Izokrat besede "retorika" ne omenja. Svoj izobrazbeni sistem je imenoval *paideía* ali *philosophía*. S tem je ciljal predvsem na splošno izobrazbo oziroma na praktično "ljubezen do modrosti" bolj kot na teoretsko znanje. Za vedo o govorništvu je v nekaterih svojih delih uporabil izraz *rhetoreia*. Za Izokratovo izogibanje uporabi besede "retorika" obstaja nekaj razlag. Najverjetnejša je ta, da naj bi se hotel izogniti sokratični kritiki, ki jo je še zaostрил Platon v svojem delu *Gorgija*, in na sploh negativnem pogledu, ki ga je zaradi sofističnih zlorab imel študij govorništva (Kennedy 2001, 58). Tudi Ekaterina Haskins v svoji knjigi *Logos and Power in Isocrates and Aristotle* (2004) omenja, da je bila odsotnost besede "retorika" v Izokratovih delih načrtna in naj bi bila del taktičnega manevra v polemiki med dvema intelektualnima gibanjema v Atenah, torej med Platonovim in Izokratovim. S tem ko naj bi se izogibal uporabi besede "retorika", je Izokrat zavrnil Platonovo igro moči oziroma "statusa in marginalnosti", ki je s Platonovo negativno definicijo "retorike" diskvalificirala Izokratovo retorično šolo (Haskins 2005, 3).

Retorika sicer ni bila iznajdba sofistov, a je bila v svoji zgodnji obliki kot govorniška veščina ali umetnost govora – *tékhne lógon* – glavni in najpomembnejši predmet poučevanja Protagore in njegovih naslednikov. Dobri govorniki so sicer obstajali že pred začetkom sistematiziranja retoričnega znanja, a govorništvo je postajalo vse pomembnejše v Atenah in drugih polis. Z uvedbo radikalne demokracije je sprejemanje za skupnost pomembnih odločitev postalo bolj javno kot kdajkoli prej in te debate so se odvijale pred tisoči

poslušalcev v skupščini in na sodiščih. Pogoj za uspeh v javnosti je bilo obvladovanje učinkovitega in prepričljivega javnega govorjenja, zato lahko v pojavu sofistov in njihovih interesov vidimo odgovor na to družbeno potrebo. Sposobnost prepričljivega govora je bila pri Grkih že dolgo cenjena, vendar je bila razumljena kot naravni talent ali celo kot darilo bogov. S prihodom sofistov pa se je to spremenilo, saj so imeli zaradi novih metod poučevanja in drugačnega pogleda na posameznika in družbo zelo pomembno vlogo pri prenašanju in dopolnjevanju prvih teoretskih spoznanj o retoričnih tehnikah. Ali kot piše Žmavc (2008, 26): "Čeprav ne moremo govoriti o pravih teoretskih sistemih, pa so s svojimi pogledi na resničnost, jezik, govor in komunikacijo sooblikovali izhodišča retorične teorije, ki sta jih zasnovala Izokrat in Platon, v celovit sistem pa jih je povezal Aristotel."

5 Retorika in filozofija

5.1 Filozofska retorika

Kot piše Pernot (2005, 44), Atenci niso le uporabljali retorike in razmišljali o njej, temveč so jo tudi kritizirali. Pri tem ni nič presenetljivega, če v tem prepoznamo značilnost grškega duha, ki se ni nikoli zadovoljil z obstoječimi praksami, temveč jih je vedno izpostavil konceptualnim premislekom in razpravam. Grki so na vseh področjih, od politike do filozofije in mitologije, nove koncepte in sisteme, ki so se vzpostavili na novo, izpostavili premisleku in razpravam, v katerih so analizirali njihove inherentne probleme. Podobno se je zgodilo tudi z retoriko, čeprav je treba dodati, da je bila ta zaradi moči, ki jo je prinašala, še toliko bolj izpostavljena kritiki.

V tradicionalnih družbah so bili izrazi nezaupanja v retoriko redki. Kakor kaže, je to veljalo tudi za Grčijo, preden je to umetnost konceptualizirala; z nastankom retoričnih priročnikov in zagotavljanjem sofistov, da lahko druge naučijo umetnosti govorjenja, pa je retorika postala ranljiva za kritiko. Namesto molče priznanih podmen so se pojavile drzne trditve o vlogi govornika in moči govora; retoričnih tehnik se je zdaj lahko naučil vsakdo, ki si je želel govoriti v javnosti (Kennedy 2001, 71).

Retorika je bila povezana z demokratično ureditvijo in novimi idejami, zato je zbudila sovražno razpoloženje oligarhov in konzervativcev. Kot veda je bila še čisto nova, zato se je nagibala k pretiranemu eksperimentiranju z argumenti in slogom. Včasih je dajala vtis, da resnica ni pomembna, saj je slabe primere prikazovala tako, da so bili videti boljši (Kennedy 2001, 71). Zato je naletela tudi na resnejši intelektualni odpor, ki ga Kennedy (2001, 4. pogl.) poimenuje "filozofska retorika" oziroma način, kako so retoriko tolmačili Sokrat, Platon in Aristotel, ki so s svojimi deli pomembno izoblikovali retoriko. Filozofija je bila torej bistvena pri oblikovanju retorike v disciplino.

V 5. stoletju pr. n. št. se je fenomen retorike z delovanjem sofistov izjemno razvil in razširil. Grška oziroma atenska tedanja družba pa je izrazila svoje zadržke in dvome pred novo umetnostjo, ki je bila prežeta z možnostmi manipulacije in prevare. To nezaupanje je najradikalneje izraženo v delih Platona, ki predstavljajo ključno poglavje v zgodovini retorike. Platon je v svojih dialogih pogosto obravnaval retoriko, tako posredno kot neposredno, retorika kot taka je celo ena od najpomembnejših tem v njegovih delih.

5.2 Platon – filozofija proti retoriki

Kennedy (2001, 72) opiše Platona kot "največjega grškega prozaista, mojstra zgradbe, karakterizacije in sloga" ter kot "enega od najizvirnejših mislecev vseh časov". Platon je poleg Aristotela najpomembnejši grški filozof, ki je s svojimi deli postavil temelje zahodne filozofije. Iz njegovih del je razvidno, da je bil tudi izjemen retorik in pisatelj "tako številnih razsežnosti, da nobena razčlemba ne more do popolnosti zajeti pomena ali umetniških kvalitet njegovega dela" (Kennedy 2001, 72). Rodil se je leta 428 pr. n. št. v eni od najpremožnejših in najvplivnejših družin v Atenah, kar je v precejšnji meri oblikovalo tudi njegova politična prepričanja. Kot aristokrat je bil namreč nasprotnik demokracije, s čimer lahko povežemo tudi njegov odpor do retorike, ki je bila močno prepletena z uvedbo in delovanjem demokracije. Njegove poglede nanjo pa lahko povežemo tudi z dolgoletnim rivalstvom med retoriko in filozofijo, ki se je pojavilo na več točkah v zgodovini zahodne misli (Herrick 2001, 53). Kot piše Kennedy (2001, 72), tako rekoč ni Platonovega dialoga, ki ne bi bil vsaj do neke mere povezan z retoriko. V *Državi*, *Simpoziju* in *Meneksenu* lahko vidimo zanimive prikaze uporabe te veščine, *Apologija* predstavlja zgled sokratskega govornika, v *Gorgiju* in *Fajdru* pa najkonkretnje razpravlja o sami naravi retorike, zato bomo podrobneje analizirali ti dve deli.

Za razumevanje Platonovih del, ki so zaznamovala retoriko od antike pa vse do danes, je treba pojasniti tudi nekaj drugih tem, ki tvorijo širši kontekst njegovega odnosa do retorike: a) Platon je bil Sokratov učenec in je verjetno prevzel precejšen del Sokratovih prepričanj ter jih razvil in apliciral na številne aktualne teme. Sokrat nastopa kot glavna oseba oziroma protagonist vseh Platonovih dialogov (razen zadnjega), zato je težko jasno ločiti stališča enega in drugega; b) Tako kot Sokrat je bil tudi Platon kritičen do sofistov in njihovih učenj, med drugim tudi do retorike, saj je v njej videl le način za prepričevanje ljudi, ki odpira možnosti za manipulacijo in zlorabe, obenem pa ne prinaša (odkriva) pravega znanja (*epistéme*); c) retoriki je zoperstavil *dialektiko* kot metodo za odkrivanje resnice in nakazal možnost legitimne retorike, ki bi upoštevala etična merila njegove filozofije.

Platonov učitelj Sokrat je bil, površno gledano, podoben sofistom. Bil je njihov sodobnik, poučeval je ustno in ni zapustil nobenih pisnih del. Zanimal se je za človeško življenje ter etičnost človekovega delovanja in odločanja. S svojim intelektualnim udejstvom je prispeval h konceptualizaciji številnih abstraktnih pojmov. Od sofistov se je razlikoval po svoji metodi poučevanja, dialektiki, ki je imela obliko razpravljanja, sestavljenega iz vprašanj in odgovorov, namesto predavanj in govorov, ki so jih uporabljali sofisti. Prav tako ni

sprejemal plačila za svoj pouk. Največja razlika pa je bila ta, da je kritiziral in zavračal pomembnost in vlogo retorike, ki je bila tako pomembna za sofiste. Kot piše Kennedy (2001, 71): "Sokrat ni verjel, da so razprave v atenski demokraciji prinesle kaj dosti dobrega, in je dvomil, da je uporaba retorike na sodišču dejansko vodila do pravice." To se je potrdilo tudi v sodnem procesu leta 399 pr. n. št., v katerem je bil obtožen za brezboštvo in kvarjenje atenske mladine ter obsojen na smrt, verjetno tudi zato, ker ni hotel uporabljati običajnih retoričnih obrazcev, tipičnih za ljudska sodišča tistega časa, temveč je sodni proces izkoristil za predstavitev svojega filozofskega, etičnega *creda*. Sokratov zagovor pred sodiščem je literariziral Platon v svoji *Apologiji*, ki je pomembna zato, ker že uvaja določena izhodišča filozofske retorike in postavlja zgled sokratičnega govornika, obenem pa kritizira "pokvarjenost" sodne retorike. Za to pa ne krivi porotnikov, temveč govornike. Kot piše Kennedy (2001, 75), ki interpretira *Apologijo*: "Porotniki so hitro zadovoljni, če slišijo to, kar hočejo, in ta oblika priljubljenosti deluje na šibkejšo stran človeške narave, toda govornik, ki jo uporablja, ponižuje samega sebe in uničuje pravico v državi, katere del je." *Apologijo* torej lahko beremo kot model filozofskega govora v kontekstu atenskega sodišča – govora, ki spoštuje zahteve filozofije in je kljub temu (ali pa ravno zato) *neuspešen kot model prepričevanja* v Atenah tistega časa (Pernot 2005, 46). *Apologija* je Platonovo prvo filozofsko delo, s katerim je začel svoj – kot ga označuje Herrick (2005, 53) – "tridesetletni napad na retoriko". S Platonom je konflikt med filozofijo in retoriko dosegel enega od svojih vrhuncev. Kot piše Ijsselink (1976, 8), je bil Platonov odnos do retorike očitno negativen in v številnih pogledih celo odkrito sovražen. Tak odnos je jasno izražen v njegovem delu *Gorgija* in nekoliko manj oster v *Fajdru*. Toda preden začnemo z analizo teh dveh Platonovih del, ki se neposredno ukvarjata z retoriko, je treba pogledati še Platonov oziroma Sokratov odnos do sofistov ter konflikt med filozofijo in retoriko, ali natančneje, med dialektiko in retoriko, ki je nastal v kontekstu tega odnosa.

V Platonovih delih je začetna točka tega odnosa temeljita Sokratova oziroma filozofska kritika sofistov. Sofisti se, podobno kot filozofi, identificirajo z "modrostjo" in "znanjem", dvema idejama, ki jih vsebuje grška beseda *sophía*. Razlika med njimi je v tem, da sofisti trdijo, da modrost in znanje premorejo, filozofi pa, da ju je treba preiskovati. Prvi se imenujejo "strokovnjaki v modrosti" – *sophistés*, drugi pa "ljubitelji modrosti" – *philósophoi* (Pernot 2005, 45). Platon jim očita tudi številne pomanjkljivosti, od hvalisanja do tega, da poučujejo za denar in dajejo pretirane izjave o svojih pedagoških sposobnostih oziroma obljube o možnostih, ki jih odpira njihovo poučevanje (Herrick 2005, 54). Eden od ciljev

sokratičnih dialogov je razkrivanje lažnih strokovnjakov in lažnih vrednot. Iz te perspektive so sofisti idealna tarča za doseganje tega cilja. Trdijo namreč, da posedujejo posebne sposobnosti na najpomembnejših področjih človeškega življenja, in sicer ravno tistih, za katere se zanimajo tudi filozofi: vzgoja in izobraževanje, jezik in govor, politika in odličnost (areté). V številnih Platonovih dialogih Sokrat razpravlja oziroma tekmuje z najpomembnejšimi predstavniki sofističnega gibanja. S svojo metodo razkriva sofiste kot nevarne prevarante in še posebej kritizira njihovo pretenzijo, da so strokovnjaki v večini ali umetnosti govora (tékhne lógon) in da lahko te umetnosti naučijo tudi druge (Pernot 2005, 45).

Kot smo že omenili, je Sokratov cilj v Platonovih dialogih zavrniti oziroma uničiti lažno znanje, preden je ponujena in preizkušena nova hipoteza. Le tak proces po Platonovem prepričanju lahko vodi do "pravega mnenja" oziroma filozofskega "znanja" (epistéme). V ta namen uporablja Sokrat *dialektiko*, torej *metodo odkrivanja vseh dosegljivih argumentov z odgovarjanjem na postavljena vprašanja*, ki je za Platona edina sprejemljiva oblika filozofskega sklepanja (Kennedy 2001, 59). Bistvena razlika med retoriko in dialektiko je v tem, da retorika deluje na podlagi vnaprej izbranih arbitrarnih sklepov: da je, na primer, obtoženec kriv, ali da mora skupščina sprejeti predlagani ukrep, ali da je določen predlog smiseln. Govornik pa izbere tiste argumente, ki potrjujejo ali so videti, kot da potrjujejo sklep, pa naj bo ta resničen ali ne (prav tam). S stališča retorike kot discipline je posledica tega bistvenega nasprotja, nasprotja med odkrivanjem resnice in prepričljivim zagovarjanjem arbitrarnih sklepov, vzpostavitev radikalne opozicije med sofistično "umetnostjo govora" in filozofijo (Pernot 2005, 45).

Kennedy (2001, 77) piše, da je imel Platon malo zaupanja v demokratični proces, deloma tudi zato, ker je spremljal najhujše politične ekscese atenske demokracije poznega 5. stoletja pr. n. št., med drugim tudi usmritev svojega učitelja. Zato tudi ni bil pripravljen razmišljati o možnosti, da bi razprave v skupščini ali govori pred sodišči lahko delovali po načelih dialektike v večjem merilu, kjer bi se preizkušale nasprotne hipoteze pred številnim občinstvom, o pravici ali preudarnih političnih odločitvah pa bi se odločalo s pomočjo razjasnjevanja in sporazumov. Po drugi strani pa se zdi, da je Platon pripoznal določene situacije, v katerih dialektika ne deluje, in preostane le, da se zatečemo k uporabi retorike (prav tam). Prav tako je na koncu svojega dialoga Gorgija namignil na možnost obstoja legitimne, filozofske retorike, seveda pod določenimi pogoji, ki jih je pozneje do neke mere popisal v dialogu Fajdros.

Platonova kritika retorike sestoji iz več elementov, eden od njih je družbeno-politični vpliv, saj je opazoval delovanje radikalne demokracije, v kateri so posamezniki večkrat izrabljali svoje retorično znanje za doseg lastnih ciljev, predvsem pa jim je omogočalo (pre)velik vpliv na množice. Kot član aristokratske družine in filozofski mislec je identitetno pripadal eliti in ni zaupal demokratskim mehanizmom, v katerih demos, torej množica, odloča o usodi polis. Drugi element je Platonovo nagnjenje k idealnim formam, filozofski idealizem, ki mu je narekoval odkrivanje čistih, idealnih konceptov, ki pa pogosto – retorika je dober primer – niso in ne morejo biti skladni s prakso. Dotedanjo 'teorijo' in uporabo retoričnih spretnosti je videl kot površno in pomanjkljivo ter napačno zastavljeno. Zagovarjal je filozofsko retoriko, ki je najučinkovitejša v dialogu (Kennedy 2001, 72).

Zdaj pa si pogledjmo dialog *Gorgija*, ki so mu poznejši recenzenti dodali podnaslov *O retoriki*.

5.2.1 Dialog *Gorgija* ali obsodba sofistične retorike

V dialogu *Gorgija*, napisanem okrog leta 390 pr. n. št., Platon obravnava pomembna vprašanja, ki zadevajo retoriko skozi njeno celotno zgodovino in so v veliki meri prav tako aktualna v današnji družbi, kot so bila v antični grški. Kakšna je prava narava oziroma bistvo retorike? Ali retorika po svoji naravi napeljuje k zavajanju in manipulaciji? Kaj se zgodi z družbo, ko prepričevanje, ki je značilno za retoriko, postane osnova za definiranje pravičnosti in sprejemanje zakonodaje (Herrick 2005, 54)? Dialog obravnava pomembne teme, kot so: retorika in resnica, retorika in pravica, retorika in moč. Odvija se pred majhnim krogom poslušalcev, zbranih na slavnostni večerji, kjer se Sokrat pogovarja najprej z Gorgijo, potem z mlajšim sofistom Polusom in na koncu še s Kaliklom, starejšim sofistom, ki je tudi gostitelj. Kot piše Kennedy, je "z dramskega stališča dialog kot celota soočenje med Sokratom in tremi retoriki, od katerih je vsak naslednji bolj sofističen in manj podoben Sokratu" (Kennedy 2001, 76). Tema dialoga je retorika, kot se uporablja v skupščini, na sodiščih in v drugih javnih razpravah.

Najprej se postavi vprašanje definicije retorike, ki ga Sokrat postavi Gorgiji in se izkaže za precej zapleteno. Tukaj je tudi prvič uporabljena zapisana beseda retorika – *rhetoriké*. Beseda "rhêtor" je bila v 5. stoletju pr. n. št. običajna označba za javnega govornika ali politika, medtem ko besede "rhetoriké" ni mogoče najti v nobenem od zgodnejših spisov – in to dejstvo je podlaga za že omenjeni argument Edwarda Schiappe (1999), da je pojem,

označujoč intelektualno disciplino, ki se ukvarja z veščino retorjev, iznašel oziroma skoval sam Platon med pisanjem *Gorgije*, s čimer bi se "iznajdba" retorike kot discipline pomaknila za celo stoletje naprej, v začetek 4. stoletja pr. n. št., ko je bil dialog napisan.

Po začetnih – neuspešnih – poskusih definicije Gorgija pojasni, da retoriko razume kot veščino ali umetnost (*tékhne*), ki *ustvarja prepričanje* z besedami. Ob nadaljnjem zasliševanju doda, da se retorika ukvarja s pravico in krivico ter da je to vrsta prepričevanja, ki ustvarja verovanje oziroma *prepričanje*, ne pa pravega *védenja* (Kennedy 2001, 78). Zanimiv je Kennedyjev (prav tam) komentar teh Gorgijevih izjav: "Obe ugotovitvi bi bili v pravem pogovoru napaka: predmet retorike ni nujno omejen na pravico (kot je pozneje pokazal Aristotel) in govornik ima opraviti tako z védenjem kot z verovanjem, odvisno od dokazov, ki so na voljo, ali pa od same narave predmeta."

Že prva razprava med Sokratom in Gorgijo daje vtis, da je retorika preveč ohlapno in pomanjkljivo definirana veščina, ki se ukvarja z gôvori in prepričevanjem, ne da bi se spraševala, kakšen je njihov dejanski namen. Prava veščina (*tékhne*) mora biti po Platonovi definiciji osnovana na resničnem znanju, imeti mora natančno določen predmet, s katerim se ukvarja, in proizvesti ali ustvarjati mora nekaj, kar je po svoji naravi dobro ali koristno. Zato retorika ni veščina ali "tekhné" v nobenem pravem pomenu; to pomeni, da ne temelji na vedenju in pravilih, ampak je *empeiría*, stvar izkustva, veščina, pridobljena s poskusi in napakami, ali *tribé*, spretnost, empirično pridobljena sposobnost za nekaj" (Kennedy 2001, 80). Še več, v dialogu Sokrat trdi, da retorika ne potrebuje dejstev in je samo orodje prepričevanja, ki pri tistih, ki nimajo vednosti, ustvarja vtis, da vedo več kot tisti, ki jo imajo (Kennedy 2001, 79). Pri retoriki gre torej po Platonu *za površno oziroma lažno znanje, za privid znanja in za imitacijo, posnemanje prave veščine*.

Ta Sokratova epistemološka kritika vodi naprej do moralne kritike retorike. Gorgija je v poskusu definiranja namena retorike namreč zatrdil, da mora biti njen cilj v skladu s *pravico*. V nadaljevanju dialoga, ki ga Platon izkoristi tudi za temeljito kritiko sofistov, pa se izkaže, da gre tudi tokrat za pretvezo (Pernot 2005, 46–47). Končno je ponaredek veščine pravice retorika sama. Namen resnične pravice je namreč obnavljanje zdravja duš, ki so zbolele zaradi nezakonitih, nepravičnih ali nemoralnih dejavnosti. Retoriko, kot jo prakticirajo sofisti na sodiščih, ne zanima obnavljanje, popravljanje ali vračanje zdravja obolelim dušam, temveč cilja na manipulacijo oziroma sprevrčanje presoje sodnikov in porot. Sofisti ne posedujejo pravega znanja o pravici, zato so usposobljeni le za ustvarjanje prepričanj o njej, s tem pa lahko zavedejo svoje občinstvo, da tudi samo deluje nepravično (Herrick 2005, 59). Po

Platonu je torej sofistična retorika *zavajajoča dejavnost, ki je namenjena le prepričevanju o pravičnosti prek manipulacije javnega mnenja* (tà éndoxa), medtem ko je pravilen pogled na pravičnost utemeljen na pravem znanju (epistéme) in cilja na dobrobit vsakega posameznika in celotne družbe (Herrick 2005, 54). Platonova ocena retorike je torej naslednja: retorika je lažna umetnost oziroma veščina, ki le imitira pravo umetnost pravičnosti. Zato ne more prispevati k blaginji posameznikov, tako ne tistih, ki jo uporabljajo, kot tistih, na katere ima vpliv. Ustvarja lažen občutek pravičnosti v dušah posameznikov, s tem pa v celotni državi. Še več, mlade ljudi privlači, ker obljublja – ne resnico in pravičnost, temveč moč in bogastvo. Zaradi teh razlogov Sokrat označi retoriko za nevarno in neugledno (prav tam). Dialog *Gorgija* je torej silovita obtožba retorike, ki jo Platon vidi kot intelektualno in moralno slabost, željo po moči in brezbriznost do resnično dobrega. Retorika je v vseh pogledih diametralno nasprotna filozofiji, zanimivo pa je, da se tudi Platon v svojem delu izkaže kot prvovrsten retorik (Pernot 2005, 48).

Platon je v *Gorgiji* daljnovidno predvidel bistvene težave in vprašanja, s katerimi se je retorika soočala v svoji dolgi zgodovini: vprašanje razmerja do moči, razmerje retorike do resnice in potencial za manipulacijo. Na nekaterih mestih v dialogu pa se, nekoliko nepričakovano, pojavlja tudi možnost "dobre" retorike. Ta bi se od zgoraj opisane povsem razlikovala, njen namen bi bil, da bi izboljševala duše državljanov in si vedno prizadevala izreči tisto, kar je najboljše za ljudi, naj bo to za poslušalce prijetno ali ne. Kot se pokaže na koncu dialoga, naj bi bila takšna retorika – retorika govornika, ki je "človek resnične veščine in vrline" (Kennedy 2001, 82; Pernot 2005, 48).

"Pravi retor, ki je pošten in razume svojo stvar, bo potemtakem nenehoma obračal pogled na te norme, bo vse besede, ki jih govori, naslavljal na duše in pri vseh dejanjih, pa naj že daje ali jemlje, gledal zmeraj na to, da bo v srca svojih someščanov zasajal pravičnost in iztrebljal krivičnost, da bo zaseval umerjenost in trebil razbrzdanost, skratka, da bo pospeševal sleherno vrlino, hudobijo pa izganjal" (Platon 1960, 259). To je po Kennedyju (2001, 82) "osnovna utemeljitev filozofske retorike v dialogu *Gorgija*". Na koncu dialoga se torej odpre vsaj teoretična možnost za obstoj retorike, ki bi bila v službi pravice in bi s tem postala "prava veščina retorike". V svojem naslednjem dialogu, ki se neposredno ukvarja z retoriko, naslovljenem *Fajdros*, pa gre Platon že bistveno dlje od predlogov o možni pozitivni vlogi retorike, ki so na kratko omenjeni v *Gorgiji*. V njem je namreč vpel retoriko v svoje druge filozofske ideje in položil temelje za osnovne poteze Aristotelove *Retorike* (Kennedy 2001, 84).

5.2.2 Dialog "Fajdros" in možnost legitimne retorike

Čeprav dialog ni posvečen izključno retoriki, saj se ukvarja tudi s temami, kot so ljubezen, nesmrtnost, človeška duša in poezija, pa ima retorika v dialogu pomembno mesto. Kot piše de Romily (2002, 71), je Platon v *Fajdru* sicer pripoznal drugo, novo vrsto retorike, ki jo je tokrat povezal z dialektiko, a ni obenem naredil ničesar, da bi omilil svoj napad nanjo v *Gorgiji*, kjer je v imenu morale retoriko absolutno zavrnil. V dialogu je predstavljen koncept "resnične" umetnosti prepričevalnega govora, torej "prave" retorike. Njen namen naj bi bil vnašanje reda v družbo z natančnim preučevanjem človeške duše, različnih vrst duš, torej različnih tipov ljudi, in različnih vrst govorov (lógoi), ki ustrezajo različnim dušam (Herrick 2005, 64). Prva polovica Fajdra – s primeri sofističnega govorništva in opisom tradicije sestavljanja govorov s posnemanjem – prikaže različne oblike obstoječe retorike. Drugi del pa zajema konceptualizicijo retorične kompozicije in jo primerja z vsebino retoričnih priročnikov tistega časa (Kennedy 2001, 87). Dialog je pravzaprav pogovor med Sokratom in mladim Fajdrom, učencem znanega logografa in sofista Lisije. Fajdros je zaradi svoje mladosti nezrel in se navdušuje nad retoriko oziroma velikimi govorniki in njihovimi govori. Nad Fajdrom pa je navdušen Sokrat, ki se mu mladi mož zdi privlačen, tako intelektualno kot telesno. S tem je tudi dana podlaga za prepletanje tem retorike in erotične ljubezni v dialogu, ki sta za Platona očitno povezani (Herrick 2005, 64).

Po uvodu poda Sokrat začetno definicijo retorike kot *psihagogije* oziroma umetnosti, ki vodi oziroma vpliva na dušo poslušalca z besedami, ne le na sodiščih in javnih zborovanjih, temveč tudi v zasebnih pogovorih oziroma srečanjih dveh oseb, namenjena pa je skupnemu odkrivanju resnice skozi razpravo (Platon 1969, 51). Zanimiva je uporaba besede "psihagogija", ki jo je uporabil tudi sofist Gorgija v obliki "psihagog", torej govornik kot vodnik duš, ki z uporabo govora lahko svoje poslušalce popelje kamorkoli želi oziroma jih pripravi do tega, da mu verjamejo. Razlika med Platonom in Gorgijo je seveda v namenu oziroma cilju, in medtem ko je Gorgija slavil moč (prepričevalnega) govora samega po sebi, mu je Platon *začrtal zelo jasno vlogo, znotraj vnaprej definiranega etičnega okvirja* – kot smo videli že v gornjem odlomku iz dialoga *Gorgija*. To je še eden od primerov, v katerih se kaže želja filozofije po discipliniranju retorike, oziroma poskus, da bi zajezila amoralno naravo retorike.

Začetni definiciji retorike sledi razprava o metodi, ki je potrebna, da bi se prišlo do resnice. Izkaže se, da gre za dialektiko, ki vključuje sposobnost strukturiranja argumenta oziroma argumentov in s tem doseganja enotnosti govora, to pa se doseže z dvema nasprotnima

spretnostma, "da na široko razpršeno gradivo zbereš v enotno 'idejo' in da ga zopet razčleniš na vrste, iz katerih se sestoji po naravi" (Kennedy 2001, 88). *Dobra retorika je torej osnovana na filozofiji*. Platon povsem zavrača idejo doseganja resnice skozi politične govore. Retorika ni sposobna odkrivanja resnice brez uporabe dialektične metode, torej doslednega, kritičnega prepričevanja (Herrick 2005, 66). "Pravi" retorik bi torej *moral delovati po principih dialektike – kar pomeni, da bi pravzaprav moral biti filozof*. Izkazuje se, da je Platon zasnoval svojo verzijo retorike, ki naj bi bila eno od orodij, s katerimi si pomaga filozof, da bi dosegel uveljavitev pravičnosti.

Dialog se nadaljuje z analiziranjem oziroma kritiziranjem obstoječih retoričnih priročnikov. Izkazuje se da se ukvarjajo predvsem z deli sodnega govora, s tipi dikcije in seznanji stalnih fraz ter da ne pojasnjujejo, kdaj je te prijeme primerno uporabiti. Pisari priročnikov se ukvarjajo le z uvodnimi pripravami, manjka pa jim dialektike, ki je potrebna za razumevanje retorike (Kennedy 2001, 88). Retorična sposobnost je rezultat naravnega talenta, znanja in vaje. Takšne poglede nanjo so imeli tudi Izokrat in drugi retoriki. Platon pa tem trem dodaja še eno pomembno zahtevo, in sicer vzvišenost duha, ki vedno stremlje k popolnosti. Ta zahteva izhaja iz filozofije in zadeva predvsem *poznavanje duše* (Kennedy 2001, 89). Zato mora vsak, ki želi poučevati govorniško umetnost, s čim večjo natančnostjo opisati človeško dušo, njene oblike in stanja ter pojasniti, kako deluje, nato pa uskladiti *različne vrste govorov* (lógoi) z različnimi tipi duš in njihovimi stanji tako, da bo vsak izbrani govor prepričal določen tip duše oziroma dušo v določenem stanju. "Preden kdo ve resnico o vsakem posameznem predmetu, o katerem govori ali piše, preden ga zna docela definirati in po tej definiciji znova tako razčleniti, da se bolj razčleniti več ne da, in preden se prepriča o naravi duše in potem govor uredi in razdeli ter raznoliki duši dodeli raznolike in mnogoglasne govore, enostavni duši pa enostavne, ne bo mogel niti učiti niti pregovarjati in prepričevati" (Platon v Kennedy 2001, 91).

To je Platonov očrt "prave" retorične umetnosti (Kennedy 1999, 72). Šele s pridobitvijo pravega znanja o človeški duši in vrstah diskurza je torej mogoče ustvariti učinkovit govor na znanstveni način, za namene poučevanja ali prepričevanja (Herrick 2005, 66). Vsaka prava večšina mora imeti končni cilj – in cilj prave retorične veščine oziroma filozofske retorike je ustvarjanje pravičnosti, s tem pa harmonije in reda v duši in v državi.

Čeprav je v *Fajdru* predstavljena možna oblika prave retorične veščine, pa ta ni razdelana do podrobnosti. Platon ni nikoli podal opisa tega, čemur bi lahko dejansko rekli večšina (tékhne) retorike, torej znanstvene obravnave same retorike. Njegov načrt iz *Fajdra* pa je razvil

Aristotel, ki je znaten del svoje *Retorike* posvetil razpravi o čustvih in značajih (Kennedy 2001, 89).

Platon je prepoznal veliko moč prepričevalnega govora oziroma retorike, ki je še posebej učinkovita, ko jo uporabljajo izkušeni govorniki. V tej veliki moči pa je videl tudi veliko nevarnost. Posebitev te nevarnosti v atenski družbi so za Platona predstavljali sofisti in njihov pristop k retoriki. Uporaba takšne retorike, ki se dobrika nevedni javnosti, obenem pa je v službi osebnih motivov govornikov, bi lahko ogrozila celotno družbo. V *Gorgiji* je Platon zato pokazal na problematične razsežnosti retorične prakse v primerih, ko ni povezana z "ljubeznijo do modrosti" in pravim znanjem o pravičnosti. Platonova dela so imela zaradi njegove avtoritete in celovitosti ter kompleksnosti njegove kritike izjemen vpliv na celotno zgodovino retorike. Čeprav se na prvi pogled zdi, da je Platon škodoval retoriki z izpostavljanjem njenih slabosti in potencialnih škodljivosti, pa je dosegel pomemben učinek, tako pri filozofih kot pri retorikih.

Filozofi so uvideli, zakaj je retorika pomembna, zato ne obstaja niti ena filozofska šola v antiki, ki se ne bi na tak ali drugačen način ukvarjala tudi z retoriko. Retoriki pa so uvideli, zakaj je pomembna filozofija, zato se ideje in problemi filozofije pojavljajo v pisanju številnih znanih govornikov in teoretikov retorične veščine. Platonovo delo je torej vzpostavilo dialog med filozofijo in retoriko, dialog, ki je ena od glavnih značilnosti zgodovine antične retorike (Pernot 2005, 52).

Toda Platonov vpliv na atensko kulturo v 4. stoletju pr. n. št. je bil kljub vsemu precej šibek. Govorništvo, z njim pa tudi retorika, je ostajalo centralna točka javnega življenja večine atenskih državljanov, ki so redno prihajali na sodišča in se udeleževali razprav v skupščini, tako kot govorniki kot tudi poslušalci (Gagarin 2002, 5).

5.3 Aristotel

Eden od najpomembnejših avtorjev v razvoju retorične miselnosti na Zahodu je veliki grški filozof Aristotel. Rojen je bil v Stagiri, v severni Grčiji, leta 384 pr. n. št. V Atene je prišel leta 376 pr. n. št., kjer se je pridružil Platonovi Akademiji, s tem pa je prišel v krog ljudi, ki je vključeval najeminentnejše filozofe, znanstvenike in druge mislece tedanjega časa. Čeprav mu je, kot piše Kennedy (2001, 91), "manjkala Platonova mistična plat in je bil veliko bolj pragmatičen od svojega učitelja", je svojo kariero, filozofsko gledano, začel kot platonist in se, tako kot njegov učitelj, spuščal v intelektualne spopade s tedanjimi sofisti. Pomemben del

teh pa je predstavljalo področje retorike, ki je bila tako predmet poučevanja kot tudi aktualna kontroverzna tema in je zavzemala precejšen del intelektualnega razpravljanja v Atenah (Herrick 2005, 72–73).

Aristotel je bil po vseh merilih izjemen in zelo produktiven mislec. Napisal je številna dela z različnih področij, ki predstavljajo prvi celoviti sistem v zgodovini zahodne filozofije. Domnevajo, da se je od vsega napisanega ohranila približno tretjina njegovih del (Herrick 2005, 74). Ta vključujejo sistematičen opis naravnih znanosti, metafizike, etike ter politične filozofije in so nastala kot zapiski, ki jih je Aristotel pripravil za svoja predavanja, in niso bila mišljena za objavo (Kennedy 2001, 75). Ena od njegovih največjih zaslug je bila ravno opredelitev predmetov, ki jih danes pojmuje kot akademske vede, pred Aristotelovim časom pa še niso bile jasno opredeljene in organizirane. V svojem "miselnem sistemu" je vsaki vedi dodelil ime, predmet in metodo. Poleg tega je tudi prvi podrobno opisal logiko kot metodo objektivnega spoznavanja (znanost o pravilnem sklepanju) in prišel do ugotovitve, da obstajajo tudi pomožne vede, ki jih je imenoval "orodja". O orodjih razpravlja Aristotel v svojem delu *Organon*, ki vključuje formalno logiko, znanstveno dokazovanje in dialektiko. Te vede nimajo svoje lastne vsebine, temveč so uporabne kot metode, prek katerih lahko obravnavamo vrsto drugih predmetov. Kot piše Kennedy (2001, 93), je bil "ta prispevek še posebej dragocen za retoriko", saj je – kot je razvidno iz Platonovega *Gorgija* – "namreč vladala precejšnja zmeda glede funkcije, ki naj bi jo imela ta umetnost".

Najprej kot študent, pozneje pa kot učitelj v Atenah, se je Aristotel začel zanimati za retoriko. Najprej je bil, pod Platonovim vplivom, do nje kritičen. Pozneje pa se ji je začel podrobneje posvečati in jo, še vedno kot član Akademije, tudi poučevati. Aristotelovo delo *Retorika* je, kot jo imenuje Pernot (2005, 41), "kronski dosežek retorične teorije v klasični Grčiji", zato zasluži podrobno obravnavo. To je zadnji, edini ohranjeni in najpomembnejši del Aristotelove serije o retoriki, ki sta ji predhodila mladostni dialog *O retoriki ali Gril* in *Zbir veščin (Tékhnōn Synagōgē)* – pregled obstoječih priročnikov retorične veščine. Nastanek *Retorike* datirajo v drugo tretjino ali tretjo četrtino 4. stoletja pr. n. št. in je bila verjetno napisana v daljšem časovnem obdobju. Tako kot večina Aristotelovih del ni bila namenjena objavi, temveč je služila kot podlaga za predavanja na Likeju, šoli, ki jo je Aristotel osnoval v Atenah (Pernot 2005, 42). Namen pisanja *Retorike* je bil torej v oblikovanju sistematičnega študija retorike za napredne učence. *Retorika* ima veliko stičnih točk z ostalimi Aristotelovimi deli, predvsem s *Poetiko*, *Politiko* in *Etiko*. Svoj predmet obravnava v znanstvenem duhu, torej retoriko vidi kot del realnosti, ki zahteva svojo specifično preiskavo, obenem pa poskuša

ustvariti področje znanja ali vednosti, ki bo povezljivo z drugimi področji (Pernot 2005, 42). Kot bomo videli v nadaljevanju, se je Aristotel oddaljil od Platonovega moraliziranja o retoriki in zavzel bolj pragmatičen in znanstven pristop. Velik del Aristotelove retorične teorije je sicer odgovor na Platonovo kritiko, obenem pa tudi na sofistčne razprave o retoriki, za katere je menil, da so neprimerne ali pomanjkljive (Herrick 2005, 73). S Platonom se je sicer strinjal, da je sofistčna obravnava retorike nezadovoljiva in je poskušal izboljšati siceršnjo površnost retoričnih razprav, ki so krožile v tistem času. Po drugi strani pa je hotel odgovoriti tudi na Platonove obtožbe, v katerih je le-ta dokazoval, da retorika ni prava veščina (tékhne). S svojim delom je sicer skušal odgovoriti tako Platonu kot sofistom, pri tem pa je deloma prevzel nekatere njihove ideje. Kljub temu je retorični sistem, ki ga je uvedel, bistveno bolj utemeljen in razdelan kot drugi pred njim, uvaja številne pomembne novosti in ponuja neprecenljiv vpogled v različne vidike javnega in zasebnega diskurza (Herrick 2005, 73).

5.3.1 Vsebina Aristotelove *Retorike*⁴

Retorika je sestavljena iz treh knjig. V prvi knjigi so prva tri poglavja namenjena predstavitvi avtorjevega pogleda na filozofsko retoriko. Čeprav samega Platona ne omenja, pa vsebinsko odgovarja na kritiko iz *Gorgije*, ki zadeva status retorike kot veščine, in razvija predloge iz Fajdra o tem, kaj sestavlja utemeljeno, pravo retoriko. V preostalih delih prve in druge knjige do potankosti razdelata sistem retorične invencije, torej sistem določanja snovi. V tretji knjigi, ki je bila morda samostojno delo, pa dodaja razprave o slogu, razporeditvi in podajanju snovi (Kennedy 2001, 96).

Aristotel začne svoje delo z izjavo, da je retorika nasprotni del, "tisto, kar nečemu ustreza na drugem področju", oziroma *antistrofa* oziroma nasprotek dialektiki, in to povezavo uporablja tudi v drugih poglavjih. S tega stališča je retorika ena od pomožnih ved oziroma orodij, ki smo jih omenili v uvodu poglavja. Za njih je značilno, da nimajo svojega predmeta, lahko pa obravnavajo vrsto drugih predmetov (Kennedy 2001, 95). Pri funkciji retorike in dialektike gre torej za dvoje primerljivih metod. Obe se ukvarjata z zadevami, ki so splošno znane. Vsi posamezniki se namreč kdaj znajdejo v situaciji, da zagovarjajo ali nasprotujejo kakemu argumentu, njihova vsebina pa se lahko nanaša na najrazličnejše predmete. Aristotelovo

⁴ Pri obravnavi Aristotelove *Retorike* bomo največji del gradiva povzemali iz Kennedyjeve knjige *Klasična retorika* (2001), kjer je od razpoložljive literature najboljše predstavljena vsebina tega Aristotelovega dela. Transliteracije strokovnih izrazov pa so prevzete iz najnovejše slovenske izdaje Aristotelove *Retorike* (2011).

pojmovanje dialektike je bilo nekoliko drugačno od Platonovega, ki je v njej videl ultimativno metodo za odkrivanje resnice. Aristotel je kot dialektiki superiorno postavil *apódeixis* ali dokazovanje, kar je sklepanje iz znanstveno resničnih postavk. Dialektika pa je oblika sklepanja, ki je zgrajena na splošno sprejetih postavkah. Uporabna je na tri načine: kot urjenje v argumentiranju, za ugotavljanje resnice o kakem vprašanju v prostem razgovoru in kot orodje za študij različnih ved. Za Aristotelov sistem je značilno, da sta tako dialektika kot retorika bolj umetnosti komuniciranja kot pa odkrivanja nove resnice (Kennedy 2001, 97–98).

Pomembno je dejstvo, da je Aristotel v svojih drugih delih uvedel definicije in delitve, ki jih je poskušal prenesti na ostala področja in jih s tem povezati v prej omenjeni celoviti sistem. V *Metafiziki* je umsko dejavnost razdelil na tri kategorije: teoretično, praktično in proizvajalno. Kot piše Kennedy (2001, 94), je "teoretična umska dejavnost usmerjena k predmetom, kot je matematika, kjer je cilj, da bi nekaj vedeli; praktična k predmetom, kot sta etika in politika, kjer je cilj, da bi nekaj počeli na določen način; proizvajalna k temu, da bi nekaj naredili, na primer ustvarili pesem ali umetniško delo". Prva kategorija zajema "znanosti", drugi dve pa "umetnosti". Razlika med njimi je v tem, da znanosti obravnavajo stvari, ki ne morejo biti drugačne, kot so (npr. v fiziki), pri umetnostih pa uresničujemo neko možnost s pomočjo razmišljanja in sklepanja, zato delujejo na področju verjetnosti (prav tam).

Na začetku drugega poglavja prve knjige Aristotel poda znamenito definicijo retorike, ki jo pojmuje kot "zmožnost⁵ teoretično dognati, kaj je v slehernem primeru potencialno prepričljivo" (Aristotel 2011, 92). Beseda, ki je prevedena kot "teoretično dognati", pa je *theorêsai*, ki v grščini pomeni "videti", lahko pa bi jo prevedli tudi kot "uzreti". Za razliko od Platona, ki je retoriko pojmoval kot večino prepričevanja, Aristotel torej retoriko vidi kot teorijo prepričevanja (Kennedy 2001, 95).

V *Retoriki* Aristotel aplicira tudi svojo teorijo o štirih vzrokih oziroma načinih, kako naj bi bile stvari povzročene, ki jo je uvedel v delu *Fizika*, čeprav ne navaja izrecno, kako naj bi te štiri vzroke prenesli na retoriko. Obstajajo tvarni, oblikovni, gibalni in namerni vzrok. Tvarni vzrok retorike so besede oziroma argumenti in toposi, ki so sestavljeni iz besed. Oblikovni vzrok je vrsta, ki ji govor pripada, in tu Aristotel pride do delitve retorike na tri zvrsti: sodno, svetovalno in slavnostno. Gibalni vzrok je govornik, zato je pomemben element retorike, kako govornik izžareva svoj moralni značaj. Namerni vzrok retorike kot celote je, kot piše Kennedy, "prepričevanje k pravilni rzsodbi, dejanju ali prepričanju, toda vsaka vrsta retorike

⁵ Zanimiva je uporaba besede "zmožnost" (angl. *faculty*, starogrško *dýnamis*), ki jo je v svojem opisu logosa ali govora uporabil že sofist Gorgija.

ima svoj lastni namerni vzrok: v sodni retoriki je to pravica, v svetovalni tisto, kar je koristno, in v slavnostni tisto, kar je častno" (Kennedy 2001, 94–95). Zdaj prihajamo na pomemben del *Retorike*, in sicer *delitev govornih zvrsti*, ki jih je Aristotel načrtoval v tretjem poglavju prve knjige in jih je treba predstaviti podrobneje. Kot smo omenili, se retorika deli na sodno ali dikastično, svetovalno ali politično oziroma deliberativno in slavnostno ali epideiktčno. Zato je tudi retorične govore razdelil na te tri zvrsti. Delitev govorov je povezana z vrsto poslušalcev, ki jih lahko naslavlja govornik: razsodniki preteklega dejanja, razsodniki prihodnjega dejanja ali gledalci. Kot piše Kennedy (2001, 102), je to "najvplivnejša od vseh njegovih delitev. Pred Aristotelovim časom so že prepoznali različne vrste govorništva, denimo tožbene, obrambne, nagrobne in druge govore, niso pa jih klasificirali po zvrsteh." Aristotel je s to razdelitvijo poskušal doseči univerzalnost, ki bi omogočala uvrstitev vsakega govora v to shemo. Poskus univerzalnosti delitve govorov na tri zvrsti je razvidna iz splošnih izrazov, ki jih je uporabil. Opredelitev vrste govorov je, kot bomo videli, narejena po časovnosti. Kdor posluša govor, mora biti razsodnik ali pa je gledalec. Kot razsodnik mora razsojati o preteklem dejstvu ali presoditi, kaj bi bilo treba narediti v prihodnosti. Od teh dveh možnosti je prva značilna za sodno, druga za svetovalno retoriko. "Vsaka od njiju ima svoj namerni vzrok: stranke na sodišču skušajo dokazati, kaj je pravično ali nepravično, svetovalni govornik pa skuša pokazati, da bo določen način ravnanja poslušalcem koristil ali jim vsaj ne bo škodil" (Kennedy 2001, 103). Situacijo, v kateri poslušalec ni razsodnik, pa Aristotel obravnava nekoliko pomanjkljivo. Govor ob taki priložnosti imenuje epideiktčen ali slavnosten in za njega pravi, "da se nanaša na sedanost, v nasprotju s sodnim govorništvom, ki se osredotoča na preteklost, in svetovalnim, ki se osredotoča na prihodnost, čeprav govornik lahko spomni poslušalce na preteklost in projicira dogodke v prihodnost. Na splošno pojmuje pod slavnostnim govorništvom hvalo ali grajo kakega človeka in pravi, da je namerni vzrok takšnega govora dokazovanje, da je nekaj častno ali sramotno" (prav tam).

Kot piše Pernot (2005, 42), je Aristotel vedno mislil na univerzalnost, obenem pa je razmišljal kot človek svojega časa, zato je govore razdelil v – in po – kategorijah, ki so predstavljale oblike govorov v Atenah tistega časa; kot smo videli v poglavju o demokratičnih institucijah, so poznali razpravljalne (politične), sodne in slavnostne govore. Za najpomembnejšo zvrst govora je označil svetovalni oziroma politični govor, saj je v njem videl najzahtevnejšo in najbolj vzvišeno (starogrško *to kalón* – moralno lepo) obliko govora, s čimer se je poklonil atenskemu – demokratičnemu – institucionalnemu in ideološkemu modelu.

Naslednji bistveni novosti, ki ju uvaja Aristotel, sta njegova delitev in obravnava sredstev prepričevanja (*pístis*) ali retoričnih dokazov. Dokazovanje kot tako je tudi sicer osrednji del Aristotelove *Retorike*. Na splošno obstajata dve kategoriji sredstev prepričevanja, ki smo ju omenili že v prvem poglavju: atehnični (*átekhnoi*) in entehnični (*éntekhnoi*) oziroma umetnostni dokazi. Atehnični ali zunanji dokazi se nahajajo zunaj področja govorniške veščine in jih ta ne iznajde, temveč jih mora uporabiti (Kennedy 2001, 99). Mednje spadajo izkazi prič, pričevanja sužnjev, pridobljena z mučenjem (sic!), pisne pogodbe in podobno. Entehnična oziroma umetnostna ali notranja sredstva prepričevanja pa se delijo na že omenjene etos, patos in logos. Izvirajo iz treh sestavnih delov govornega dejanja: govorca, poslušalstva in govora (prav tam).

– Etos (gr. *êthos* – značaj) je osebni značaj govorca, kot ga ta projicira skozi sam govor. Govornik mora dajati vtis, da je vreden zaupanja. Aristotel meni, da se mora etos izoblikovati skozi sam govor, ne pa izvirati iz njegove siceršnje avtoritete ali predhodnega ugleda, saj bi sicer spadal pod atehnična sredstva prepričevanja, podobno kot pričevanja (Kennedy 2001, 99–100).

– Patos (gr. *páthos* – čustva) se pojavlja kot netehnično, umetnostno sredstvo prepričevanja, ko govornik z govorom vpliva na čustva poslušalcev. Ti bodo namreč prišli do drugačnih sklepov, če bodo, na primer, jezni ali pa zadovoljni. Aristotel priznava, da je ravno ta element kritiziral pri drugih piscih retoričnih priročnikov, ki so se tej temi posvečali na račun vseh drugih (Kennedy 2001, 100).

– Logos zajema tretjo kategorijo sredstev prepričevanja oziroma dokazovanja in je najbolj značilen za retoriko, kot jo pojmuje Aristotel. Logos zadeva samo argumentacijo in predstavlja sredstvo prepričevanja skozi razumske argumente. Tukaj prihajamo do enega bolj zapletenih delov *Retorike*, ki je povezan z Aristotelovimi delom na področju logike in dialektike (Kennedy 2001, 100).

V prvem poglavju Aristotel omeni, da se retorični silogizem⁶ imenuje *entimem*. Sama argumentacija je namreč lahko induktivna, torej na podlagi *primerov* (*paradeígmata*), ali pa deduktivna, v obliki entimem. Ta izraz je uporabljal že Izokrat, z njim pa je označeval misel ali idejo, ki jo izrazi govornik, Aristotel pa mu je dal povsem nov pomen. Kot piše Kennedy (2001, 101), je Aristotel v svojem delu *Prva analitika* besedi "entimem" pripisal strokovni pomen silogizma, ki temelji na verjetnem ali pa na znakih. "Tako bi utegnili pričakovati, da se

⁶ Silogizem je deduktivno sklepanje, ki je sestavljeno iz dveh ali več premis in iz njih izpeljanega sklepa.

bo na splošno uporabljala v dialektiki, ki se ukvarja z verjetnim, toda v *Topiki*, Aristotelovi razpravi o dialektiki, se 'entimem' uporablja le za argument v retoriki, medtem ko se dialektični argumenti imenujejo 'silogizmi'. Aristotel je bil očitno mnenja, da se argumentacija v retoriki sicer prav tako kot v dialektiki v veliki meri opira na rabo silogizmov, da pa je retorične argumente kljub temu priporočljivo imenovati z drugim imenom, ker s tem nakažemo manj strog logični kontekst govorništva (Kennedy 2001, 101).

Entimem sicer lahko zreduciramo na silogistični argument, a po navadi nima oblike formalnega argumenta. Zanje je značilno, da govornik zamolči eno od premis. Aristotel omeni, da v entimem ni treba vključiti vsega, pa tudi, da ni treba sklepati le iz tega, kar je nujno resnično. V Aristotelovi terminologiji je entimem torej vsak silogistični argument v retoričnem kontekstu, pri čemer ni pomembno, da so premise zanesljivo resnične ali pa le verjetne, prav tako pa tudi ne, da so vse izražene (prav tam). "Najpogosteje imajo entimemi obliko trditve, ki ji sledi razlog, ali pa so vkalupljeni v obrazec: *če* velja eno, *potem* velja tudi drugo. Če govornik izpusti eno postavko, s tem lahko doseže psihološki učinek, da poslušalcem ugaja, ker se sklicuje na njihovo inteligenco. Na ta način se utegnejo z njim lažje poistovetiti" (Kennedy 2001, 101–102).

Entimemi so v retoriki bistveni, ker za Aristotela predstavljajo osrednji del prepričevanja, oziroma so najpomembnejši med sredstvi prepričevanja (Hriberšek v Aristotel 2011, 65). Po Aristotelu je torej logična argumentacija oziroma prepričevanje z razumskimi argumenti najpomembnejši del retorike, s čimer jo je postavil na nove, logične temelje oziroma racionalno osnovo.

Aristotel kategorizira entimeme na dva načina. Pri prvem izhaja iz njihovih predpostavk, pri drugem pa iz samega predmeta. S tem prihajamo na področje *toposov* (*tópoi*). Mnoge entimeme v govoru zadevajo politiko, ekonomijo itd. Pri teh se navadno izogiba imenu "toposi" in jih imenuje *idia*, "*posamičnosti*", čeprav so danes znani kot "posebni toposi". Retorika jih sicer uporablja, toda bolj značilno retorične so tiste, ki jih Aristotel sprva imenuje *koinoi topoi*, "splošni toposi". Ti nimajo posebne tematike in poslušalcu ne posredujejo znanja o nobenem rodu stvari. Opredelil je štiri *koina*, "splošnosti": mogoče in nemogoče, preteklo dejstvo, prihodnje dejstvo in velikost (manj in več, veliko in majhno). Aristotel je opredelil še tretjo vrsto toposa, h kateri sodijo strategije argumentiranja in je danes znana kot "dialektični toposi" (Kennedy 2001, 102).

Druga knjiga *Retorike* se konča s podrobno obravnavo dialektičnih toposov. Na koncu druge knjige Aristotel omeni, da vse stvari, omenjene v prvi in drugi knjigi, zadevajo misel govora,

s tem pa misli na *heúresis* ali *inventio* – izbiro primerne snovi, torej prvega od petih delov oziroma kanonov retorike, kot je bil poimenovan v poznejših retorskih šolah (Kennedy 2001, 106). Zadnji stavek v drugi knjigi se glasi: "Preostane še, da obravnavamo slog (*léxis*) in razporeditev snovi (*táxis*)." Kot piše Kennedy (prav tam), "bralca to preseneti, saj ni bilo v prvih dveh knjigah ničesar, kar bi ga pripravilo na takšno razpravo. Videti je celo, da je Aristotel v pripombah v prvem poglavju prve knjige celo zanikal, da bi takšni predmeti sodili k stvari. Najbrž je bila tretja knjiga sprva delo zase; morda jo je *Retoriki* dodal kak urednik, ko je razprava 250 let pozneje doživela objavo." Vprašanje avtorstva pa ni sporno, saj se je Aristotel zanimal za slog in razporeditev snovi tudi v svojih drugih delih, na primer v *Poetiki*. Obenem se vsebina tretje knjige ujema s težnjo v njegovih drugih delih, "da prehaja od strogega filozofskega pogleda na predmet k prikazu, v katerega vključi veliko potez retorike, kot so jo pojmovali drugi" (Kennedy 2001, 106). Čeprav tretja knjiga nekoliko spominja na priročnik za sestavljanje govorov, je teorija o slogu in razporeditvi snovi, ki jo začrta, precej skrbneje preiščena kot tisto, kar najdemo drugje (prav tam).

Aristotel v začetku tretje knjige postavi dve pomembni trditvi. Prva je ugotovitev, da je treba pozornost posvetiti tudi podajanju snovi oziroma sami izvedbi govora. Opiše, kaj naj bi bila vsebina razprave o podajanju, ki je ni še nihče sestavil. Ta bi morala vsebovati izražanje različnih čustev z glasom, pri čemer so pomembni jakost, višina z intonacijo in ritem. Samega podajanja Aristotel sicer ni štel za zelo vzvišen predmet in se je z njegovo omembo še bolj oddaljil od standardov filozofske retorike, a je tudi pojasnil, zakaj je pomembno:

Toda, ker je celotno delovanje retorike usmerjeno v ustvarjanje mnenja, moramo temu (podajanju) posvečati pozornost, ne, ker bi bilo tako prav, temveč ker je potrebno; kajti pravično je, da si pri govoru prizadevamo za to, da ne bi spravljali poslušalcev niti v dobro niti v slabo voljo; pravično je, da se na sodišču borimo le z golimi dejstvi, tako da je vse drugo, kar ne sodi k dokazovanju, odveč; toda kot sem že povedal, imajo ti drugi dejavniki kljub temu velik vpliv zaradi pokvarjenosti poslušalcev (Aristotel v Kennedy 2001, 107).

Kot smo že omenili, je to še eden od primerov, v katerih Aristotel nakaže, da se mora govornik prilagoditi občinstvu, njegovim slabostim in predsodkom ter poskušati videti stvari s stališča javnega mnenja (Pernot 2005, 53). S tem pa sprejema kriterije "običajne" retorike, kakršna je bila v rabi v njegovem času, na žalost pa je ostala aktualna tudi do danes. Druga pomembna trditev zadeva razliko med jezikom poezije in jezikom proze, ki vključuje kritiko in zavrnitev "magičnih" lastnosti jezika oziroma uporabe jezika, ki je bila značilna za sofista

Gorgijo. Poezija se je razvila pred prozo, zato je proza imela pri prvih poskusih, da bi ustvarili umetniški prozni slog, izrazit pesniški nadih, toda, kot pravi Aristotel, se v njegovem času celo pesniške oblike odmikajo od izumetničene dikcije. Bralce na tem mestu napotuje na svoje delo *Poetika*, v katerem daje prednost preprostemu, jasnemu slogu pisanja (Kennedy 2001, 107).

V nadaljevanju tretje knjige razpravlja o slogu in razporeditvi snovi. Pri slogu omenja "odličnost sloga", ki naj bo jasen, "ne preveč preprost niti preveč vzvišen glede na predmet, temveč primeren". Kot piše Kennedy (prav tam), je pojem sredine med dvema skrajnostma značilen nauk Aristotelove etike, ki je svoje mesto našel tudi v retoriki. Poleg tega opiše tudi prozni ritem, kjer podaja načelo, po katerem naj bi bil optimalni ritem nekje na sredini med ritmično pravilnostjo, ki je značilna za poezijo, in popolno odsotnostjo ritma. Pri tem se očitno ponovno drži pravila zlate sredine, ki ga uporabi pri jasnosti sloga.

Aristotel obravnava tudi periodo ali način oblikovanja stavkov, pri katerem zagovarja periodo, ki temelji na dveh besednih zvezah ali stavkih, ki sta si po pomenu paralelna ali antitetična. V desetem in enajstem poglavju piše o okrasju v govoru, pri čemer se podrobneje posveti metafori, ki jo je opisal že nekoliko prej. Za metaforo meni, da je zelo pomembna v prozi, ker druge oblike pesniškega jezika, kot so redke besede, skovanke ipd., učinkujejo prisiljeno, medtem ko je metafora naravno sredstvo govora in je lahko podlaga za jasnost, očarljivost in neobičajnost. Zato lahko služi kot sredstvo, s katerim dosežemo živo nazornost sloga. V nadaljevanju razpravlja še o razliki med ustnim in pisnim slogom ter vrstami sloga, ki so primerne za vsako od treh vrst retorike (Kennedy 2001, 108).

Druga polovica tretje knjige je posvečena razporeditvi oziroma razvrstitvi snovi (*táxis*). Tudi v tem delu Aristotel začne razpravo v skladu s filozofsko retoriko, kot je predstavljena v prvi knjigi, in navede samo dva bistvena dela razporeditve, to sta predložitev primera in dokazovanje. Ponovno se obregne ob pisce drugih retoričnih priročnikov, ki so opredelili tudi druge dele, toda pozneje omili svoje stališče in se ponovno približa sodobni praksi, ko doda, da so lahko prisotni tudi uvod, predložitev primera, dokazovanje in sklep, v naslednjih poglavjih pa doda še prikaz (Kennedy 2001, 109).

5.3.2 Legitimacija retorike kot veščine

Kot smo lahko videli, je bil Aristotelov odnos do retorike v večini pogledov drugačen od Platonovega. Retorika kot orodje ali "pomožna veščina" sama po sebi ne zajema poznavanja

predmetov, s katerimi se ukvarja, za njihovo obravnavo je odvisna od drugih disciplin, kot so etika, politika in logika. Zato je tudi vrednostno nevtralna. A kljub temu zasledimo nekaj Aristotelovih napotkov, s katerimi opozarja na nujnost etične uporabe retorike: "resnično in pravično sta po naravi močnejši od svojih nasprotij", "to, kar je resnično in boljše, je po naravi vedno lažje dokazati in bolj verjetno prepriča", "nihče ne sme ljudi prepričevati, naj počno, kar je napačno" ipd.

Kot piše Višić (v Aristotel 2000, 23), je "Aristotel z odkritjem deduktivne metode uvidel, da poleg logičnega silogizma, katerega premise so nujno resnične oziroma katerega sklepi so nujno resnični, vsaj v dialektiki in retoriki obstaja tudi bolj gibki silogizem, katerega premise in sklepi so samo verjetni". Razlog za to, da tak silogizem obstaja, je v dejstvu, da vsi ljudje različna mnenja do neke mere premislijo in jih na tej podlagi sprejmejo oziroma zavrnejo, s čimer zahajajo na področje dialektike, prav tako pa tudi, da vsi ljudje včasih obtožujejo ali se branijo, s čimer zahajajo na področje retorike.

Enostavno povedano, človek se v vsakodnevem življenju ne naslanja samo na trajne in splošne resnice, temveč pogosto na relativno resnico, na mnenje, ki je samo verjetno. Če naj bi bila retorika koristna v vsakodnevem življenju, potem se ne more omejiti samo na absolutno resnico, kar od nje zahteva Platon, temveč se mora osredotočiti, in to pogosteje, na verjetna mnenja, kar Platon izrecno zavrača. Po Aristotelu so premise retoričnega silogizma (oziroma entimema), torej verjetna mnenja (Višić v Aristotel 2000, 23).

S tem je Aristotel zavrnil Platonovo kritiko retorike, ki je bila v zahtevi po odkrivanju absolutnih resnic vse preveč idealistična.

Aristotel je s svojim delom poudaril naslednjo bistveno idejo: prepričevanje zahteva izrabo elementov, ki so že prisotni v poslušalcu. Dober govornik mora poznati kognitivne sposobnosti in trenutne miselne asociacije svojega občinstva. Graditi mora na obstoječih idejah in skupnih vrednotah. Na ta način lahko obvlada prepričevanje oziroma doseže, da nekdo misli nekaj, česar ni mislil pred tem. Ta nova misel je vpeljana v um poslušalca skozi poznane in splošno sprejete premise. Vsi deli *Retorike* so zvedeni na ogromen inventarij teh premis, ki omogočajo učinkovitost sredstev prepričevanja (Pernot 2005, 43–44).

Aristotel je menil, da je retorika koristna, če je le pravilno razumljena. Od občinstva namreč ne moremo pričakovati, da bo prišlo do pravih sklepov, če resnica ni predstavljena na razumljiv način. Sposobnost zagovarjanja dveh nasprotnih plati vprašanja (priljubljena trditev

sofista Protagore), je dobra, saj pomaga govorniku razumeti, v čem so močne ali šibke točke določenega primera. Poleg tega bi moral biti človek sposoben braniti se z govorom, saj je ta značilen za človeško družbo. Govorjenje sicer lahko povzroči veliko škodo, vendar velja to za večino dobrih stvari (Kennedy 2001, 99).

Kot piše Cohen (2004, 33), je pomembno Aristotelovo prepričanje, da je retorika metoda, ki omogoča političnim skupnostim, da združijo razum in prepričevanje v eno dimenzijo in s tem odprejo prostor za skupno razpravljanje. Teoretski pregled, ki ga je predstavil v *Retoriki*, jo je povzdignil na novo raven, saj je z definiranjem argumentov in na logiki utemeljenega dokazovanja zamenjal prejšnjo manipulacijo s čustvi poslušalcev ter s tem na novo legitimiral govorništvo kot primerno orodje za politično odločanje.

Čeprav *Retorika* prinaša številna teoretska odkritja in novitete, je bila malo brana v antiki, saj je Aristotel ni nikoli objavil. Njegove ideje so do poznejših filozofov in učiteljev retorike prišle predvsem z znanjem, ki so ga ustno prenašali njegovi učenci. Verjetno so obstajale posamezne kopije *Retorike*, a dejstvo, da delo ni bilo poznano, potrjuje odsotnost neposrednih referenc v delih, napisanih pred Ciceronovim *Govornikom* leta 55 pr. n. št. (Kennedy 2001, 109). Delo je bilo po 4. stoletju praktično izgubljeno, vse do ponovnega odkritja v 1. stoletju pr. n. št., takrat pa je bilo že prepozno, da bi doseglo velik uspeh, saj so se že uveljavile druge razprave o retoriki, napisane predvsem v 2. stoletju pr. n. št. Poleg tega, da ni bilo objavljeno, je napisano v eliptičnem in suhoparnem slogu in je s svojo zahtevnostjo odbijalo bralce. Kljub odsotnosti tiskanega dela pa se je doktrina *Retorike* ohranila. Njene ideje so zaživele v filozofskih in retoričnih šolah, nekatere od njih, na primer delitev zvrsti govora, so postale dogme, druge pa so nudile gradivo za razpravo in nadaljnje preučevanje (Pernot 2005, 44).

6 Sklep

Razvoj zavesti o prepričevalnem govoru – od Homerjevih del, v katerih ga najprej lahko zasledimo, do Aristotelove *Retorike* – je bil proces, ki je trajal nekaj stoletij. V njem je prepričevalni govor, ki je spontan komunikacijski pojav – najprej skozi poezijo in pozneje govorništvo, potem pa skozi vse podrobnejše preučevanje in povezovanje z drugimi disciplinami – dobil svojo teoretsko podlago v govorniški teoriji oziroma retoriki, za katero lahko rečemo, da je sistematizacija znanja o prepričevalnem komuniciranju.

Če pogledamo natančno sestavljene sodne govore Lisije in Antifona, politične govore, ki jih je poustvaril Tukidid v svoji *Peloponeški vojni*, ali jezikovno dodelane nastope junakov v Euripidovih dramah, ki so vsi nastali v 5. stoletju pr. n. št., je težko sprejeti ugotovitev, da se je retorika kot večšina oblikovala šele v 4. stoletju z deli Platona in Aristotela, čeprav je šele takrat dobila svoje pravo ime. Govorništvo je namreč imelo dolgo tradicijo, ki ji lahko sledimo vse do Homerja; razvitost grškega jezika je omogočala zelo bogato in natančno izražanje, javni govori so imeli izredno pomembno vlogo pri delovanju skupnosti; sofisti so se intenzivno zanimali za jezik, o čemer pričajo številni izrazi, ki so se pojavili pred samim izrazom *retorika*, in svoje ugotovitve širili preko predavanj, prav tako so že od konca prve polovice 5. stoletja pr. n. št. pisali retorične priročnike, ki so krožili po grškem kulturnem prostoru.

Retorična pravila so se torej izoblikovala postopoma, iz različnih nizov kulturnih znanj, podlaga, na kateri so se ti nizi začeli sestavljati v celoto, pa je bila uvedba demokracije oziroma oblikovanje demokratičnih institucij. Z uvedbo demokracije v 6. stoletju pr. n. št. se je, kot smo lahko videli, vse bolj širila sfera sodelovanja javnosti v procesu političnega odločanja, govorništvo pa je postalo glavni način političnega udejstvovanja. Razvoj političnih in sodnih institucij je narekoval vse večjo uporabo neposrednega govora kot metode množične komunikacije. Sistem, v katerem so na podlagi demokratičnih načel lahko odločali vsi polnopravni državljani, je po nujnosti rezultiral v naraščanju števila javnih govorcev, s tem pa tudi govorov, izrečenih ob različnih priložnostih. Potreba po prepričljivem javnem nastopanju je postajala vse večja, uspeh v družbi je bil odvisen od govorniške sposobnosti in kdor je bil več retoričnih spretnosti, je imel oblast in večji vpliv.

Moč javne besede oziroma prepričevalnega govora je zato postala predmet vse podrobnejšega raziskovanja, analiziranja primerov in sestavljanja sistemov o tem, kako se je naučiti in

učinkovito uporabljati v praksi. Da je do tega lahko prišlo, pa je bil potreben še en element, in sicer uporaba pisave, saj je konceptualizirane retorične teorije mogoče najti samo v družbah, ki uporabljajo pisavo. Pismenost in poznejši razvoj proze sta bila pogoja za razvoj retorike, saj so šele različni primeri (zapisanega) proznega govora omogočali medsebojno primerjavo, ki je vodila do spoznanj o tem, zakaj je en govor učinkovitejši od drugega. Iz te možnosti medsebojnega primerjanja se je razvilo zanimanje za raziskovanje govora in jezika ter naravo diskurza, to pa je pomenilo tudi začetek retorične analize.

Potrdimo lahko postavljeno tezo, da se je retorika razvila iz govorništva. Razlog za ta razvoj pa so bile družbene spremembe, ki so narekovale čim boljše poznavanje in obvladovanje prepričevalnega govora, in intelektualna revolucija med 6. in 4. stoletjem pr. n. št., ki je položila osnove za razvoj celotne zahodne miselnosti. Pomemben del te revolucije so predstavljali sofistiki kot nosilci intelektualnega gibanja, ki je vodilo od mitološke zavesti proti racionalnemu, znanstvenemu pojmovanju sveta, obenem pa so bili prvi učitelji in teoretiki znanja in veščin, ki so se razvila v retoriko. S svojimi deli so vplivali na razvoj retorične teorije in prakse ter predstavljajo povezavo med prvimi retoričnimi teoretiki, pisci retoričnih priročnikov in retorično teorijo, kakor sta jo zasnovala Platon in Aristotel. Retorika sicer ni bila iznajdba sofistov, a je bila v svoji zgodnji obliki kot veščina govora – *tékhne lógon* – glavni in najpomembnejši predmet poučevanja Protagore in njegovih naslednikov. Sposobnost prepričevalnega govora je bila pri Grkih že dolgo cenjena, vendar se je nanjo gledalo kot na naravni talent ali celo kot darilo bogov, s prihodom sofistov pa se je to spremenilo, saj se je bilo pravil prepričevalnega govora mogoče naučiti.

Drugi del intelektualne revolucije, ki je izoblikovala retoriko, pa je bila filozofija Platona in Aristotela v 4. stoletju pr. n. št. Grki so sicer na vseh področjih, od politike do mitologije, nove koncepte in sisteme, ki so se vzpostavili, izpostavili premisleku in razpravam, v katerih so analizirali njihove inherentne probleme. Enako se je zgodilo tudi z retoriko, ki sta jo v svojih delih obravnavala Platon in Aristotel, ki sta, vsak na svoj način, s filozofsko obravnavo retoriko bistveno izoblikovala.

Platon je v svojih delih daljnovidno predvidel bistvene težave in vprašanja, s katerimi se je retorika soočala v svoji dolgi zgodovini: vprašanje razmerja do moči, razmerje retorike do resnice in potencial za manipulacijo. Prepoznal je veliko moč prepričevalnega govora oziroma retorike, ki je še posebej učinkovita, ko jo uporabljajo izkušeni govorniki. V tej veliki moči pa je videl tudi veliko nevarnost, zato je podal uničujočo kritiko, v kateri je retoriko prikazal kot grožnjo za celotno družbo, saj omogoča dobrikanje nevedni javnosti, obenem pa je v službi

osebnih motivov govornikov. Kljub hudim obtožbam pa je Platon svojo kritiko pozneje nekoliko omilil in celo predstavil očrt retorike, ki bi bila etično sprejemljiva, ta model pa je za osnovo svojega dela vzel Aristotel.

Velik del Aristotelove retorične teorije je sicer odgovor na Platonovo kritiko, obenem pa tudi na sofistične razprave o retoriki. S Platonom se je sicer strinjal, da je sofistična obravnava retorike nezadovoljiva in je poskušal izboljšati siceršnjo površnost retoričnih razprav, ki so krožile v tistem času. Po drugi strani pa je odgovoril tudi na Platonove obtožbe, v katerih je le-ta dokazoval, da retorika ni prava veščina. Retoriko je Aristotel pojmoval kot orodje ali "pomožno veščino", ki sama po sebi ne zajema poznavanja predmetov, s katerimi se ukvarja, temveč je za njihovo obravnavo odvisna od drugih disciplin, kot so etika, politika in logika. Zato je tudi vrednostno nevtralna. S svojim delom je Aristotel skušal odgovoriti tako Platonu kot sofistom, pri tem pa je deloma prevzel nekatere njihove ideje. Kljub temu je retorični sistem, ki ga je uvedel, bistveno boljše utemeljil in razdelal kot drugi pred njim, saj uvaja številne pomembne novosti in ponuja neprecenljiv vpogled v različne vidike javnega in zasebnega diskurza. Njegova teorija retorike ponuja zelo dobro podlago za kritiko in vrednotenje prepričevalnega komuniciranja. Teoretski pregled, ki ga je predstavil v svojem delu, je retoriko povzdignil na novo raven, saj je z definiranjem argumentov in na logiki utemeljenega dokazovanja zamenjal prejšnjo manipulacijo s čustvi poslušalcev ter s tem na novo legitimiral retoriko, govorništvo in z njima prepričevalni govor kot primerno orodje za politično delovanje in odločanje. S tem je Aristotel utemeljil svoje prepričanje, da je retorika metoda, ki omogoča političnim skupnostim, da združijo razum in prepričevanje v eno dimenzijo ter s tem odprejo prostor za skupno razpravljanje.

7 Literatura

1. Ahern Knudsen, Rachel. 2014. *Homeric speech and the Origins of Rhetoric*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
2. Antič, Igor, ur. 2009. *Znameniti govori*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
3. Aristotel. 2000. *Retorika*. Prevod, spremna beseda in komentarji dr. Marko Višić. Beograd: Plato.
4. Aristotel. 2011. *Retorika*. Prevod, spremna beseda in komentarji dr. Matej Hriberšek. Ljubljana: Šola retorike Zupančič&Zupančič.
5. Cohen, David. 2004. The Politics of Deliberation: Oratory and Democracy in Classical Athens. V *Rhetoric and Rhetorical Criticism*, ur. Walter Jost in Wendy Olmsted, 22–37. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
6. Cole, Thomas. 1995. *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
7. Connors, Robert J. 1986. Greek Rhetoric and the Transition from Orality. *Philosophy & Rhetoric* 19 (1): 38–65.
8. de Romilly, Jacqueline. 2002. *The Great Sophists in Periclean Athens*. Oxford: Clarendon Press.
9. Ehrenberg, Victor. 2011. *From Solon to Socrates*. Oxon in New York: Routledge.
10. Gagarin, Michael. 2011. *Speeches from the Athenian Law*. Austin: University of Texas Press.
11. Gunderson, Erik. 2009. *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
12. --- 2002. *Antiphon the Athenian*. Austin: University of Texas Press.
13. Goldhill, Simon. 2002. *The Invention of Prose*. Oxford: Oxford University Press.
14. Hansen, Mogens Herman. 2006. *An Introduction to Ancient Greek City State*. Oxford: Oxford University Press.
15. Harris, William V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge: Harvard University Press.
16. Haskins, Ekaterina V. 2004. *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*. Columbia: University of South Carolina Press.
17. Havelock, Eric A. 1963. *Preface to Plato*. Cambridge: Harvard University Press.

18. Herrick, James A. 2005. *The History and Theory of Rhetoric*. Boston: Pearson Education.
19. Heziod. 2009. *Teogonija. Dela in dnevi*. Prevod in spremna beseda Kajetan Gantar. Ljubljana: Modrijan.
20. Homer. 1950. *Iliada*. Prevod Anton Sovre. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
21. --- 1951. *Odiseja*. Prevod Anton Sovre. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
22. Johnstone, Christopher L., ur. 1996. *Theory, Text, Context – Issues in Greek Rhetoric and Oratory*. Albany: State University of New York Press.
23. Kennedy, George A. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton: Princeton University Press.
24. --- 1994. *A new History of Classical Rhetoric*. Princeton: Princeton University Press.
25. --- 1998. *Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction*. New York: Oxford University Press.
26. --- 2001. *Klasična retorika ter njena krščanska in posvetna tradicija od antike do sodobnosti*. Ljubljana: Založba ZRC.
27. Kerferd, George B. 1981. *The sophistic movement*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
28. Ong, Walter J. 2002. *Orality and Literacy*. London and New York: Routledge.
29. Pernot, Laurent. 2005. *Rhetoric in Antiquity*. Washington, D.C.: Catholic University Of America Press.
30. Platon. 1960. *Simposion. Gorgias*. Prevedel Anton Sovre. Ljubljana: Slovenska matica.
31. Platon. 1969. *Faidros*. Prevedel dr. Fran Bradač. Maribor: Založba Obzorja.
32. Schiappa, Edward. 1999. *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*. New Haven in London: Yale University Press.
33. --- 2003. *Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*. Columbia: University of South Carolina Press.
34. Senegačnik, Brane, ur. 2001. *Antologija antičnega govorništva*. Ljubljana: Študentska založba.
35. Sovre, Anton. 1946. *Predsokratiki*. Ljubljana: Slovenska matica.
36. Škerlep, Andrej. 2004. Retorika, javno razpravljanje in spor o racionalnosti. *Javnost - The Public*. 4 (S): S29–S46.
37. Tukidides. 1958. *Peloponeška vojna*. Prevod Janez Fašalek. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

38. Walker, Jeffrey. 2005. *Rhetoric and Poetics in Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
39. Worthington, Ian, ur. 2003. *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*. London in New York: Routledge.
40. Worthington, Ian, ur. 2007. *A Companion to Greek Rhetoric*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
41. Yunis, Harvey. 1996. *Taming Democracy: Models of Political Rhetoric in Classical Athens*. New York: Cornell University Press.
42. Žmavc, Janja. 2008. Sofisti in retorična sredstva prepričevanja. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (233): 23–37.